



İDEAL DEVLET ÖRGÜTÜ VE TEMEL PARADİGMALARI:

Kadim Türk Medeniyeti Devlet Geleneği ve Diğer Felsefi Görüşlerin Analizi Çerçevesinde Sosyal Hukuk Devlet Modeli Yapılanmasına Yönelik Temel Yaklaşımlar

İsmail Hakkı ERASLAN¹

Şaban KIZILDAĞ²

Ali Erdi KARABALIK³

Öz

Yüce Tanrı, irade ve hürriyet sahibi olarak her insana ayrı bir bireysellik verdiğinden dolayı diğer yarattığı mahluklardan farklı bir mahiyet bahşetmiştir. Yani tek bir insan, diğer mahlukların bir türü gibidir. Bunun için insan, yeryüzünde yüce Tanrı'nın halifesi olarak nitelendirilmektedir. Yüce Tanrı nazarında bu kadar kıymet gören insanın mutluluğu elbette son derece önemlidir. Çünkü yüce Tanrı insanları daima mutlu görmek ister. Bu bakımdan mutluluk insan için bu dünya ve diğer dünyada ulaşılması istenen değerli bir nihai hedeftir. Nitekim felsefenin tarihçesi incelendiğinde de mutluluk ahlâkın temel amacı olarak görülmektedir. Bu durum siyaset felsefesi için de geçerli olup, Aristo politikayı *insan mutluluğunu gerçekleştirme sanatı* olarak nitelendirmektedir. Burada tartışılan temel konu ise, insanların refahını sağlayan ve mutluluğunu artırıcı ideal bir devlet örgütü nasıl ve hangi yapıda olmalı, hangi temel fonksiyonları yerine getirmeli sorunsalıdır. Bu çalışma ideal devlet örgütü yapılanmasına yönelik sosyal hukuk devletinin temel felsefesini, kadim Türk milletinin geleneksel devlet örgütüne yönelik kültürel birikimi ve tarihsel süreç içinde öne çıkan filozofların görüşlerini de dikkate alarak analiz etmeyi ve ideal devlet örgütü modeli yapılanmasına yönelik çağdaş stratejik öngörülerini ortaya çıkarmak amacı ile gerçekleştirmiştir. Araştırmanın amacının gerçekleşmesi için nitel araştırma yaklaşımına müracaat edilmiş olup, ikincil veri toplama teknikleri ile bilgiler elde edilmiştir. Toplanan veriler sistematik derleme yöntemi ile analiz edilerek yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Örgüt, Devlet Örgütü, Türkler'de Devlet Örgütü, Sosyal Hukuk Devleti

Jel Kodları: H1, I31, J18.

¹ Prof. Dr. Düzce Üniversitesi İşletme Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, hakkieraslan@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2108-0279

² Dr. Anadolu Üniversitesi İletişim Fakültesi, kizildagsaban34@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9284-2779

³ Dr. Öğr. Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, karabalikerdiali@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6211-2724

IDEAL STATE ORGANIZATION AND BASIC PARADIGMS:

Strategic Forecasts for Making a Social Law State Model within the Framework of the Analysis of the Ancient Turkish Nation State Tradition and Other Philosophical Views

Abstract

The Almighty God, as the owner of will and freedom, has given each person a different individuality, so he has given a different nature than the other creatures he created. In other words, a single person is like a species of other creatures. For this reason, man is described as the caliph of God on earth. Of course, the happiness of a person who is valued so much in the eye of God is extremely important. Because God always wants to see people happy. In this respect, happiness is a valuable final goal that is desired to be reached in this world and in the other world. As a matter of fact, when the history of philosophy is examined, happiness is seen as the main purpose of morality. This situation is also valid for political philosophy, Aristo describes politics as the art of realizing human happiness. The main issue discussed here the question of how and in what structure an ideal state organization that ensures the welfare and happiness of people should be, and which basic functions should be fulfilled. This study has been carried out with the aim of analyzing the basic philosophy of the social law state towards the structuring of the ideal state organization, taking into account the cultural accumulation of the ancient Turkish nation towards the traditional state organization and the views of the outstanding philosophers in the historical process, and to reveal the contemporary strategic predictions for the ideal state organization model. In order to achieve the purpose of the research, qualitative research approach was used and information was obtained by secondary data collection techniques. Collected data were interpreted by analyzing and synthesizing by systematic compilation method.

Keywords: *State, Organization, State Organization, State Organization in the Turks, Social Law State.*

Jel Classification: *H1, I31, J18.*

GİRİŞ

Devlet örgütü ihdas edildiği tarihten bu yana insan ve toplum yaşamının idamesi için müracaat edilen en önemli araçlardan birisidir. Kaldı ki günümüz koşullarında da devlet örgütünün insanların mutluluk ve refahı için ne denli yaşamsal öneme sahip olduğu aşikardır.

Nitekim tarihin ilk devirlerinden itibaren topluluk halinde yaşayan insanoğlu, yaşamını idame ettirebilmek için belirli bir düzene ve örgütlenmeye gereksinim duymuş, birlikte ve düzenli yaşam ihtiyacı duymaları devlet örgütünü ortaya çıkarmıştır (Kantarıcı, 2014; Şimşir, 2017; Güney, 2002). Siyasal bir örgüt olan devlet, toplumun tüm üyelerinin ve örgütlerinin varlığını koruma ve devam ettirme noktasında büyük bir işleve sahip olmasının yanı sıra (Şimşir, 2017: 273), insanların topluluk halinde yaşamının bir mecburiyeti olarak; güvenlik, korunmak, sosyal ilişkilerin düzenlenmesi, işleyişin aksadığı alanlarda düzen sağlayıcı kuralların tespit edilmesi ve uygulanması, kurallara itaatini olmadığı zamanlarda zor kullanma gücünden yararlanarak kuralların işlerliğinin sağlanması, kaynakların paylaşılması gibi gereksinimlerin giderilmesi durumunda ortaya çıkan ve insanların kurgularına ve kabullerine dayanan, nihayetinde insanların mutluluğunu sağlayan bir sosyal ve siyasal

örgüttür (Özcan, 2016: 88). Bu bağlamda henüz tarihin ilk devirlerinden itibaren toplumları refah içinde yönetme araçsallığı iddiası ile *ideal devlet örgütü* tasarımıya yönelik, şimdiye kadar muhtelif zamanlarda yaşamış, farklı milletlere mensup, çeşitli kültür ve dinsel inanışlara sahip birçok filozof, bilim adamı, aydın, düşünür, hukukçu, sosyolog, lider ve araştırmacı fikir serdetmiş ve bu fikirler neticesinde birçok bilimsel eser neşretmiş, kuram⁴ geliştirmiştir.

Hukuki açıdan devlet, kendisini oluşturan parçalarından ya da unsurlarından hareketle tanımlanır. Bu anlamda devlet, *bir toprak parçası üzerinde ve bir otorite altında yaşayan insan topluluğunun oluşturduğu siyasal birliğin adı* olarak ifade edilmektedir (Onat, 2011: 101). Tanımı çok farklı şekillerde ortaya çıkmış olmasına karşın devlet örgütü; sınıfların ortaya çıkmasından bu yana, yani ilk çağlardan itibaren toplumsal yaşamın düzenleyici bir araçsallığı olarak var olmuştur. Klasik devlet kavramı tanımı, geniş ve genel biçimde bir toplumdaki egemen örgütü tarif eder. Yaygın ve bilimsel bakımdan genel kabul gören yaklaşıma göre devlet; insanların toplu olarak yaşamaya başladığı ilk çağlardan itibaren, toplumsal sınıfların ortaya çıkmasıyla yöneten-yönetilen farklılaşmasının oluşması sonucu kurulan, gelişmiş bir siyasal egemenliğe dayalı örgüttür (Yanardağ, 2020: 10). En temel haliyle bir lider etrafında şekillenmeye başlayan ilk devlet örgütlenmeleri, daha sonra gücünün kaynağını tanrıya dayandıran krallar ya da sultanlar tarafından yönetilen siyasal yapılanmalar halini almış (Korkmaz, 2018: 114); paralel süreçte, sosyal sözleşme ve anayasa fikri ile birlikte değişen algı sonucunda yapısı ve işlevleri de bu sürece bağlı olarak yeni unsurları çerçevesinde tanımlanmış ve farklılaşmıştır (Özcan, 2016: 89). Günümüzde ise, *artık*, iradesinin kaynağını millettten alan devlet örgütü, bir milletin siyasal ve yasal yönden örgütlenmesine verilen ad olup, halk iradesinin yönetime yansımaları olarak tarif edilmektedir. Bu bağlamda devlet, milletin madde ve ruh değerlerinden ilham alan, damarlarından fişkıran, millî tarih ve gelenekleri kuşatan organizmanın adıdır (İşçi, 1996: 53).

Devlet örgütü kavramı, filozof ve düşünce insanlarının temel sorgularından ve inceleme alanlarından biri olmuştur. İnsanın özünde iyi olup olmadığı tartışması bile devlet örgütü kavramı üzerinde şekillenmiştir. Eğer insan iyiye devlet örgütünün egemenlik gücü sınırlandırılmalı, değilse birbirlerine zarar vermemeleri için bu güç sınırlandırılmamalıdır. İktisadi düşünce tarihinde ise, insanın değil devlet örgütünün iyiliği tartışılmış, bu çerçevede devlet örgütünün sınırının ne olması

⁴ Devletin köken kuramları, devletin nasıl ortaya çıkmış olabileceği hususundan hareket ederek devletin ortaya çıkışını açıklamaya çalışan, bu konuda fikir yürüten ve varsayımda bulunan görüşler olup, (1) devletin ailelerin büyüyüp gelişmesi sonucunda ortaya çıktığını savunan **aile kuramı**, (2) devletin ortaya çıkışını kazananın kaybeden üzerinde kurduğu otoriteye bağlayan kuvvet ve **mücadele (kuvvet ve güç) kuramı**, (3) devlet mekanizması ile canlı organizmalar arasında benzerlik ilişkisi kuran ve devleti canlı bir organizmaya benzeten **biyolojik (organizması) kuramı**, (4) insanların doğa durumu olarak ifade edilen dönemden kendi akıl ve iradeleri vasıtasıyla çıkması ile birlikte bir sözleşme yaparak devleti kurduğunu savunan **sosyal sözleşme kuramı** ve (5) devletin ortaya çıkışını ekonomik olaylara bağlayan **ekonomik kuram** olarak nitelendirilmektedir (Düvenci, 2018: 67).

gerektiği üzerinde durulmuştur. Binaenaleyh, ideal devlet örgütü arayışı sadece düşünce insanlarının fikir dünyalarında kalmamış sosyal olaylarla da şekillenmiştir (Ay ve Uçar, 2015: 196).

Batı Medeniyeti (Antik Yunan) kapsamında ideal devlet örgütüne yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde, Planton'dan (Eflatun) itibaren Aristo, Makyavel, Hobbes, Bodin, Hegel gibi filozofların çalışmalarının öne çıktığı görülmektedir. Ancak yine de vurgulamak gerekirse, adı geçen filozofların neredeyse tamamı, ideal devlet örgütlenmesi kavramını kendi medeniyetlerinin bakış açıları çerçevesinde değerlendirmiş ve katkıda bulunmuştu. Özetlemek gerekirse, öncelikle bireylerin gereksinimlerinin en iyi şekilde nasıl giderilebileceği, bireyler ile devlet örgütü arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği, bireyin ve devlet örgütünün karşılıklı sorumlulukları, bunlardan daha önemlisi adaletin sağlanması ve nihayetinde bireysel ve toplumsal mutluluğun gerçekleştirilmesine yönelik **ideal devlet**, yani bir veçhesi ile, mükemmel bir *sosyal hukuk devleti* düşüncesi filozof ve düşünürlerin temel uğraşı alanlarından birisi olmuştur.

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

• Araştırmanın Amacı

Bu çalışma ideal devlet örgütü yapılanmasına yönelik sosyal hukuk devletinin temel felsefesini, kadim Türk milletinin geleneksel devlet örgütüne yönelik kültürel birikimi ve tarihsel süreç içinde öne çıkan filozofların görüşlerini de dikkate alarak analiz etmeyi ve ideal devlet örgütü modeli yapılanmasına yönelik çağdaş stratejik öngörülerini ortaya çıkarmak amacı ile gerçekleştirmiştir.

• Araştırmanın Sorunsalı

Tarih Türklerle başlar; ve tarihi Türkler yazmıştır. Örgütler ise insanların farklı amaçlarını gerçekleştirmek için ihdas ettikleri araçsallıklardır. Bu bağlamda Türklerin daha tarihin ilk dönemlerinden itibaren avcılık kültüründen ve geleneğinden tevarüs eden ve bunların **genlerine (R1b ve R1a)** yansımalarının bileşiminden çıkan yöneticilik ve savaşçılık vasfı, ilk örgütlenme yapılanmalarının ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Aynı zamanda, tarihte ilk defa ortaya çıkan ordu ve devlet örgütleri, bu örgütlerin yönetimi ve rakiplere karşı stratejilerin geliştirilmesi, *aynı şekilde*, taktik ve tekniklerin uygulanmasını da Türk kavmi hayata geçirmiştir⁵. Bunların toplamı olarak tarihin ilk medeniyetini Türk kavmi meydana getirmiş, diğer medeniyetlerin kurulmasına da vesile olmuştur. Diğer bir ifade ile **medeniyetlerin atası ve babası** Türklerdir. Yine vurgulamak gerekirse bu durumun temel nedenlerinden en birincisi, genlerde gelen değişim Türklerin bu yeteneği kazanmasına çok çok önemli katkıda bulunmasındandır. Binaenaleyh, Türkler çok iyi bir devlet örgütü yapılanmasının yanı sıra bu örgütün mükemmel yönetim şeklini de, *zamanla daha da iyileştirerek*, ortaya çıkarmıştır.

⁵ Türkler örgütlenme ve yöneticilik kabiliyetlerini aynı zamanda işletme örgütleri düzeyinde ilk ihdas eden milletlerden birisidir. Örneğin ilk tarımsal örgütleri kurup geliştiren, ilk sanayi örgütlenmesini ve ihtisas organize sanayi bölgelerini kurgulayıp, tasarlayıp ve hayata geçiren, *Ahi Evran vasıtası ile*, yine Türklerdir. Konu hakkında lütfen bkz. Eraslan, İ.H., ve Dönmez, C.Ç., 2017. Endüstriyel Kümelenme Uygulamalarının Dünya Genelinde İncelenmesi, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 17, Sayı 62.

Tarihteki ilk Türk devletleri incelendiğinde zaten bu durum hemen görülmektedir. Yasama-yürütme-yargı mekanizmasının ilk prototipini ihdas eden, yani daha tarihin ilk dönemlerinden bu yana tasarımını yapan ve uygulayan Türkler, Gök Tanrı-Tek Tanrı inancı ile devlet-ordu örgütü ve buna bağlı yönetim ilkelerini düzenleyip rafine (*tarih literatüründe henüz bilinmemesine rağmen muhtemelen kendilerine gönderilen Tanrı'nın görevlendirdiği Elçiler-Peygamberler vasıtası ile*) etmiş; günümüzde halen tartışılan ideal devlet örgütlenmesini zaten tarihe adeta kazımıştır. Böylece insanların barış⁶ ve huzur içinde yaşayıp mutluluğunu netice vermeyi hedefleyen ideal devlet örgütlenmesi, buna bağlı olarak, ideal medeniyetin ortaya çıkması da beraberinde gelmiştir.

Bununla birlikte yazılı kaynaklar (literatür) incelendiğinde karşımıza özellikle oryantalistlerin düşüncelerinin (*ve kendi görüşleri doğrultusunda kasti yönlendirmelerinin*) ön plana çıktığı ve baskın bir şekilde, *hatta neredeyse*, medeniyetin kökenini Yunanlılara dayadıkları bir görüş hakimdir. Bu bağlamda şimdiye kadar siyaset ve devlet felsefesine yönelik yapılan çalışmaların kaynağının büyük bir kısmının Batı Medeniyetine mensup filozoflar ve düşünürler tarafından üretildiği ve insanoğlu tarafından medeniyetin ortaya çıkarılmasını Batılıların (Antik Yunan) ihdas ettiği Batılı bilim adamları ve oryantalistler tarafından iddia edilmektedir. Ancak özellikle *oryantalistlerin* iddia ettiği (*veya bildiği*) gibi durum böyle elbette değildir. Diğer bir ifade ile mevcut durum (bilgi) ile bilmek istemedikleri arasında önemli bir fark vardır. Yani bu çalışmada iddia edilenin tam aksine, önemli bir bölümü tarafgirane ve yanlı, kasti, yani yalan ve yanlış bilgi veya bilmemeden kaynaklanan bilgi eksikliği söz konusudur.

- Araştırma Sorusu

Neredeyse insanlık tarihi kadar eski dönemlere dayanan kadim Türk milleti devlet yapılanmasının temelinde yatan en önemli unsur(lar) ne(ler)dir?

- Araştırma Deseni

Bu çalışmada yeni bilgilerin erişimine olanak sağlayan, esnek ve keşfedici bir yaklaşıma izin veren nitel araştırma yaklaşımı kullanılmıştır. Bu bağlamda araştırma ikincil verilere bağlı elde edilen kapsamlı dokümanlara bağlı olarak *etkileşimsiz-analitik* yöntemlerden *sistemik derlemeye* dayalı, betimsel amaçlı nitel bir araştırma deseni özelliğini taşımaktadır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular ile ideal devlet örgütlenmesi ve yönetimi alanında çeşitli görüşler çerçevesinde yapılan çalışmaların kapsamlı olarak değerlendirilmesi bakımından ilgili literatüre katkı sağlayacağı ve bu yöndeki mevcut boşluğu doldurması amaçlanmaktadır.

- Veri Toplama Teknikleri

⁶ Türklerde devlete İl (el) adı verilirdi. İl aynı zamanda barış anlamında kullanılmıştır. Binaenaleyh, Türk devlet anlayışı ve toplum yapılanması barış ve huzur ikliminin yaratılmasına dayalıdır. Kaldı ki Türk devleti sadece kendi milleti için değil, hâkimiyetine aldığı başka milletler için de Türk töresine uygun hareket ederek bu anlayışı yansıtmıştır.

Araştırmada elde edilen verilerin tamamı ikincil veri toplama yöntemi ile elde edilmiştir. Bu bağlamda konu ve kavramlar çerçevesinde şimdiye kadar ortaya çıkarılan yazılı metinler, temel kitaplar, kök makaleler, lisans üstü tez çalışmaları, araştırma makaleleri, tarihsel arşiv ve diğer ilgili dokümanlar araştırılmıştır. Bu bağlamda araştırmanın amacına yönelik farklı disiplin çalışmaları (*tarih, sosyoloji, antropoloji, genetik, yönetim-örgüt, strateji vs.*) neticesinde ihdas edilen bilgilerin elde edilmesi gerçekleştirilmiştir.

- Araştırma Bulgularının Analizi ve Aşamaları

Elde edilen verilerin tamamı, nitel araştırma içinde sıklıkla başvuru ve elde edilen verilerin yeni yorumlarla çeşitlendirilip detaylandırılmasını sağlayan önemli bir özellik olmasının yanı sıra, özellikle veri toplamanın görece zor olduğu veya az çalışılmış konuların incelenmesinde kullanışlı bir yaklaşım olan *sistemik derleme tekniği* çerçevesinde sentez edilerek değerlendirilmiştir.

Sistemik inceleme, birden fazla çalışmadan elde edilen kanıtları bir araya getirme ve sentezleme, parçaların toplamından daha büyük bir bütün oluşturan titiz bir yöntemdir (Purssell ve McCrae, 2020). Sistemik derleme tekniği çerçevesinde, araştırma sorunsalı kapsamında olup, ilgili alanda yapılmış tüm araştırmalar taranmış, belirli kriterlere göre inceleme grubuna dâhil edilmiş (*bir kısmı bertaraf edilmiş*); bu bağlamda derlemeye alınmış olan çalışma bulguları sentezlenmiştir. Bu bağlamda devlet felsefesi ve yönetim felsefesine yönelik temel kitaplar (*örneğin, Siyasetname, Kutadgu Bilig, Medinetül Fazıla, Mukaddime vs.*) ve bu temel çalışmaları analiz eden bilimsel araştırma sonuçları (makale, tez vs.) kronolojik sıralamaya göre incelenmiştir.

Araştırma süreci aşamalarında; öncelikle, akademik çalışmalarda önde gelen veri tabanları başta olmak üzere, konu hakkında yazılı tüm özgün ve kök çalışmalar incelenmiş ve elde edilen dokümanlar kronolojik olarak sıralanmıştır. Daha sonra temalara ayrılan konulara yönelik bir tasnif daha yapılarak, her bir alt konuya yönelik ilgili veriler dijital olarak dosyalanmıştır. Kategorize edilen tüm veriler, araştırmanın amacı çerçevesinde incelenmiş, çalışma bulgularının özetleri çıkarılmış ve ana temalar ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra bu rafine edilmiş veriler sentez edilerek yorumlanmıştır. Nihayetinde, elde edilen sentezlenmiş yorumlar vasıtasıyla geleceğe yönelik kuram oluşturulmaya çalışılmıştır.

2. KADİM TÜRK MEDENİYETİ VE SİYASET FELSEFESİ ÇERÇEVESİNDE İDEAL DEVLET ÖRGÜTÜ DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİM SÜRECİ

İnsanoğlu fitratının derinliklerinde gizli olan medenileşme ve medeniyet kurma nüvesi ilk olarak yüce Tanrı'nın elçileri vasıtasıyla neşvünema bulmuş ve insanoğluna öğretilmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde medeniyetin ilk kurucusu yine yüce Tanrı'nın ilk Elçisi olan Hz. Adem tarafından ihdas edilmiştir. Doğal olarak, daha sonra gelen Elçiler de kendi toplumlarının kurucusu, inşa edeni, eğiticisi ve rol modeli vazifesini görmüştür. Bu bağlamda değerlendirildiğinde evrensel değerlere sahip medeniyetlerin kökeninde ve nüvesinde yüce Tanrı'nın Elçilerinin büyük katkısının olduğu aşikardır (*örneğin, Maya, Mısır ve Anadolu uygarlığı gibi*). İnsanların amaçlarına bağlı olarak

farklı şekillerde tezahür eden devlet örgütü yapılanmasının ilk örneğini ise kurucu halk olan Türkler ihdas etmiştir. Nitekim tarihte ilk defa devlet örgütü yapılanmalarının nüvesini Türklerin ihdas ettiği, daha sonra diğer halkların, özellikle güvenliklerini⁷ sağlayarak kurdukları şehir devleti ve büyük devlet örgütü himayesinde yönettikleri görülmektedir. Bu bağlamda Türkler, tarih sahnesine insan oğlunun çıkışından bu yana, ordu örgütlenmesi ile birlikte en iyi devlet örgütlenmesini ortaya çıkaran, geliştiren ve bunu günümüze kadar sürdürebilen ender kavimlerden birisidir. Bununla birlikte insanlık tarihinin bilinen daha ilk evrelerinden itibaren sahneye çıkan Türk kavmi ve süreç içerisinde ihdas ettikleri muhteşem devlet örgütü yapılanmalarına yönelik çalışmaların sayısı oldukça azdır. Halbuki, siyaset felsefesi ve ideal devlet örgütlenmesine yönelik fikir serdeden filozof ve düşünürlerin büyük bir kısmı Batı Medeniyeti kökenli olup, siyaset, yönetim ve devlet felsefesine⁸ yönelik birçok eser neşretmiştir.

Halbuki, dünyanın en köklü ve en eski kültürlerden birine sahip olan Türklerin çok eski bir devlet gelenekleri bulunmaktadır. Türkler eskiçağlardan beri maddi kültür açısından çok değerli bir Türk devlet felsefesi geleneği geliştirirken, düşünsel derinlik olarak insanı hayran bırakacak derecede bir arka plan ve temel oluşturabilmişlerdir. İşte bu düşünsel arka planı oluşturan unsurların başında kozmolojik ve mitolojik kökler gelmektedir. Bu mitolojik ve kozmolojik kökler hiç şüphesiz Türk devlet felsefesine önemli bir derecede derinlik kazandırmış ve evrensel boyutta değerlendirilebilecek bir devlet anlayışının temellerini oluşturmuştur. Kaldı ki Türklerin zengin inanç ve mitlerden oluşan düşünsel dünyaları asırlar boyunca sürdürülecek olan **cihan devlet anlayışına**⁹ kaynaklık etmiştir (Koçak ve Bakır, 2017: 30). Türklerin ideal devlet örgütü yapılanması hakkında ileri sürdükleri görüşler, aslına bakıldığında, töre ve örf hukukunda gömülü bir vaziyette tezahür etmektedir. Tarih boyunca Türkler tek Tanrı inancının vermiş olduğu bakış açısı hukukun üstünlüğü sistemi içinde yükselmiş ve sürekli adaleti ön planda tutan bir anlayış ile devlet örgütünü idame etmişlerdir. Türklerin İslam Dinini benimsemesi ve kabul etmesi ile birlikte devlet örgütüne yönelik düşüncelerinde çok önemli bir değişiklik olmamıştır. İslam Dininin Türkler tarafından benimsenmesinden sonra, İslam Dinin yüce elçisi ve ilk İslam Dini prensipleri ile örgütsel yapısı ihdas edile devletin kurucu lideri Hz. Muhammed (570-632) ve bu devletin beşinci başkanı (lideri) Hz. Ali (599-661) ile birlikte önemli Türk düşünür ve filozoflarından Farabi (870-950), Mâverdî (972-1058),

⁷ Tarihte bilinen ilk devletlerin ortaya çıkışında **kuvvet ve mücadele** etmeni ile ekonomik etmenlerin tetikleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Tarihi bulgular ışığında bazı coğrafyalarda devletin ortaya çıkışı kuvvet ve mücadele etmeninin etkisi altında gerçekleşirken, diğer bazı coğrafyalarda ise ekonomik etmenlerin etkisiyle devletin ortaya çıktığı görülmektedir (Düvenci, 2018: 67).

⁸ Felsefenin asıl amacı, insanı mutluluğa eristirecek olan bilgiyi sağlamaktır. Mutluluk bilgisi, yolda olan insanın doğru yolda kalmasını sağlayacak olan bilgidir. Mutluluk bilgisini elde edecek olan mutlu fertlerin erdemli toplumda ortaya çıkmasıdır (Arslan, 2015: 239).

⁹ Türk toplumu üzerinde egemen olan bir hanedanın Tanrı tarafından dünyayı yönetmekle görevlendirildiği inancına dönüştüğüne yönelik olan inanç, Türkler'de **cihan hakimiyeti mefkuresi** biçiminde ifadesini bulmuştur (Özdemir, 2009: 135).

Yusuf Has Hacib (1017-1077), Nizâmülmülk (1018-1092), Gazzâlî (1058-1111), İbn Rüşd (1126-1198), İbni Haldun (1332-1406) ve Kınalızade Ali (1511-1571) devlet felsefesine yönelik önemli katkılarda bulunmuştur.

2.1 Kadim Türk Milleti Siyaset Geleneği ve Devlet Düşüncesi

Evrim bilimi ışığında değerlendirildiğinde Türklerde devlet örgütü ihdas etme geleneğinin kökenlerini genlerin ayrışım tarihine kadar götürebiliriz. Nitekim insanoğlunun genetik yapısının medeniyetlerin oluşumunda yapmış olduğu katkı yadsınamaz bir gerçekliktir. Kaldı ki çevresel koşullar, insanların gıda gereksinimi ve güvenlik kaygısı gibi temel etkenler aynı zamanda insanların örgütlü hareket etmesini vacip hale getirmiştir. İnsanlar bireysel olarak beceremedikleri amaçlarının gerçekleştirilmesi için örgütlü halde hareket edilmesini çok çabuk dönemlerde fark etmiştir. Özellikle avcılık yaparak protein ve buna bağlı gıda ihtiyacını karşılayan toplumlar tarihte ilk örgütlenen kavimlerin de tezahür etmesine vesile olmuştur.

Nitekim genetik bilimin ışığında DNA'ların izi takip edilerek on binlerce yıl önceye gidildiğinde, Türklerin ilk atalarının **mamut avcıları** olduğu görülmektedir (Erdemgil, 2018). Türklerin mamut avcılığı süresince inkişaf eden fitratları, onların savaşçı ve yönetici bir kavim olma yolunda ilerletmiş ve bu durum Türklere mahsus genlerin (**R1b ve R1a**) oluşumunu tetiklemiştir. Savaşçılıkta gelişen kabiliyet zamanla diğer kavimlerin koruyuculuğuna geçişte ordu örgütlerinin, akabinde devlet örgütünün ve nihayetinde Türklere özgü mükemmel bir medeniyetin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Binaenaleyh, Türk kavmi, yüce Tanrı'nın bahşetmiş olduğu bu genlerden dolayı, yönetici, örgütçü, savaşçı, cesur ve medeniyet yaratıcı vasıflara malik bir millet olarak tarih sahnesinde yer almıştır. Bu bağlamda Türkler insanlık tarihinde ilk devlet örgütünü (*örneğin Kumanlar, Attiler, Sakalar*) ve medeniyeti kuran ve en eski zamanlardan bu yana adalet ve özgürlük meşalesini hiçbir zaman elinden bırakmayan, tek Tanrı inancına sahip muazzam bir kavim olarak kadim milletler listesinin başında yer almaktadır¹⁰. Türkler kendi devletlerinin yanı sıra, diğer yandan, başka kavimlerden oluşan devletlerin de yönetiminde etkin rol almıştır; hatta halkının çok büyük bir kısmı farklı kavimlerden müteşekkil bazı devletleri (Sümer, Asur, Mısır) uzun dönem Türk hanedanları yönetmiştir.

Nitekim bilim adamları, eski Çin, Mezopotamya, İran, Hindistan, Anadolu ve Mısır medeniyetleri üzerinde yaptıkları araştırmalarda belirgin şekilde Türk kültürünün özüne ve izlerine rastlamışlardır. Hatta onlara göre, bu medeniyetler, varmış oldukları yüksek seviyeye ancak Türklerin **yönetici ve örgütçü** yetenekleri sayesinde ulaşabilmişlerdir (Koca, 2017: 50). Binaenaleyh Türkler

¹⁰ Türklerde devlet fikri yaratılışa kadar geriye gitmektedir. Türkler dünya tarihinde irili ufaklı pek çok devletler kurmuş bir milletlerden biri olup, bu devletlerden bazıları dünya tarihine yön vermiştir. Coğrafya ve inanç farklılığına rağmen kurulan devletler birbirine benzemektedir. Bu durum Türklerin bir devlet geleneğine sahip olduğuna atfedilmektedir (Arslantaş, 2018: 7).

tarih sahnesinde yer aldıkları ilk andan itibaren, kurmuş oldukları çok sayıda¹¹ devlet ile tarihteki en büyük medeniyetler arasındaki yerini almıştır. Türkler tarih yolculuğu içinde gerek kurmuş oldukları güçlü devletlerle, gerekse yüksek kültür seviyesi ile tarihin her anında önemli işlere ve olaylara imza atmışlardır (Kaya, 2019: 1). Bununla birlikte bu kadar çok ve etkili devlet örgütü kurmuş olmalarına karşın, çoğu kez kendine özgü uygarlığı ya da özgün devlet felsefesi olduğu göz ardı edilmeye çalışılmıştır. Türk kültürünün step özellikleri ile üzerinden geçtiği toprakların etkisiyle harmanlanmış bir halita yaratması, pek çok kez *itibarsızlaştırılma adına*, etki ve nüfuz altında olduğu şekliyle açıklanmak istenmiştir. Köprülü, 1937'deki Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu bildirisi ile, bu görüşlere itiraz etmekte ve ortaçağ Türk hukuk kurumlarına dair kanıtlarıyla Türk devletinin varlığını bilimsel delilleriyle göstermeye çalışmıştır. Devletin tarihte aranması yöntemiyle Köprülü, bir yandan araştırmacının formasyonunu, diğer yandan izlemesi gereken düşünsel yolu ortaya koymuş ve Türk devletinin varlığını daha kendi döneminde bile bilimsel olarak kanıtlamıştır (Avaner, 2018: 992). Türkler *devletin kutsal bir varlık olarak tanımlandığı* bir devlet felsefesine sahiptirler. Yaşadıkları coğrafya, bozkır kültürü, dini inançları ve göçebe hayat tarzları onları dünyanın farklı bölgelerinde yaşamaya itmiş ve gittikleri bölgelerde birçok devlet kurmayı gerektirmiştir. Siyasal kültür ve devlet geleneğinin etkisiyle, yüce Tanrı'nın yeryüzünde kurduğu sarsılmaz düzenin devam ettirilebileceği düşüncesi, Türkleri dünyaya hâkim olma ideasına (*Kızılelma*) yönlendirmiştir (Tekin, 2019: 78)¹². Türklerde devlet örgütü anlayışı ve yönetim felsefesi; mitolojiler, destanlar, kitabeler, dilden dile aktarılan milli anılarla şekillenmiştir ve devlet örgütü kaynağının unsurları her dönemde vatan, bağımsızlık, millet, egemenlik ilkelerine dayandırılmıştır. Türkler yaşadıkları toprakları vatan olarak benimsemişler ve onu kutsal sayarak korumuşlardır. Vatan kavramına verilen önem, eski Türklerden beri değişikliğe uğramadan günümüze kadar ulaşmıştır. Devlet örgütü ayakta durduğu sürece halkında bağımsız olacağı düşüncesi, devlet örgütünü her dönem vazgeçilmez bir kavrama dönüştürmüştür. Türk insanı bağımsız olmadığı toprağı hiçbir dönemde vatan saymamıştır. Türklerde özel mülkiyet yasak olduğundan sınıf bilinci oluşmamış¹³, devlet örgütü her bireye aynı mesafede durmuştur. Avrupa toplumlarında görülen ve toprak yapısına bağlı olarak ortaya çıkan kölelik sistemi Türklerde

¹¹ Nitekim Türklerin tarihte kurdukları bilinen devlet sayısı 100'ün üzerinde olup, bu sayıya dünyada hiçbir millet ulaşamamıştır (Koca, 2017: 50).

¹² Türkler, özellikle genlerinden kaynaklanan ivme ile, özellikle yerleşik hayata geçtikten sonra, devletin kaynağı konusundaki fikirlerinin de etkisiyle, *cihana hâkim olma* amacına yönelik düşünce ile (idea) hareket etmişlerdir (Güney, 2002: 1). Yani bütün cihana hakim olma ve hükmetme düşüncesi Türklerin genlerinde olan vasıftan kaynaklanmaktadır.

¹³ Türkler sınıfsız bir toplumdur. Eski Türk toplumunda soylular, hürler ve köleler yoktu. Sınıfsız olmaları sosyal, siyasi, iktisadi, askeri ve hukuki durumlarına yansımıştı. Millet ve devletle ilgili konular meclislerde görüşülerek karara bağlanmaktaydı. Türklerde istiklal anlayışı son derece gelişmişti. Onlarda adalet, faydalılık, eşitlik ve evrensellik hukuk anlayışlarında değişmeyen hükümlerdi. Türk milletinin özelliğini ve Türk tarihini Atatürk çok iyi bilmekteydi. Sınıfsız toplum yapısı, meclisler, yöneticilerin seçimle iş başına getirilmeleri, **akıl ve bilimin** önderliğine önem verme gibi bir takım özelliklerin Türkler'de varlığı geçmişten günümüze yansımalar olarak görülmektedir (Durmuş, 2007: 25).

görülmemiştir. Türk devletlerinde kölelik ve bazı kesimlerin imtiyazlarla donatılmasının engellenmesi Türk devlet kültüründe adalet, eşitlik gibi prensiplerin gelişmesine yardımcı olmuştur (Tekin, 2019: 100)¹⁴. Diğer yandan bir gerçeği yanlış anlaşılmaya meydan vermeyecek bir tarzda, açık seçik ortaya koymak gerekmektedir. *Bir din olarak İslam'ın egemenlik iddiası yoktur*. İslam, iman, sorumluluk ve kurtuluş bakımından bireyi esas alır. Her insan, kendi hür iradesiyle inanır ya da inanmaz. Kur'an'a göre **mü'min olmak**, Tanrı'nın varlığına ve birliğine, Hz. Muhammed'in yüce Tanrı'nın kulu ve elçisi olduğuna ve öldükten sonra dirilmeye iman demektir. Kısaca İslam'ın temel kurucu ilkeleri olan Tevhid, nübüvvet ve ahirete (*haşir*) iman, bir insanın İslam dairesi içine girmesi için yeterlidir. *İslam'ın egemenlik iddiası yoktur* ifadesinin Kur'an'dan ve Hz. Muhammed'in hayatından hareketle temellendirilmesi gerekmektedir. Kur'an, köklü bir devlet geleneğinden yoksun bir topluma gelmiştir. Bireysel planda temel hedefi, Tevhid'le insanları özgürleştirmek, insan olma bilincini geliştirmek, onların *dosdoğru* olmalarına ve eylemlerini *salih amel'e* dönüştürmelerine yardımcı olmaktadır. Kur'an'ın toplumsal plandaki hedefi ise, ahlâklı ve adaletli bir toplum yaratmaktır. Kur'an bu doğrultuda, bireysel ve toplumsal planda güvenli, ahlâklı ve adaletin egemen olduğu bir hayatın inşa edilebilmesi için gerekli olan temel ilkeleri verir. Bunları; şura, işlerin ehline verilmesi (liyâkat), adaletin hakim kılınması; can, mal, din, namus emniyeti gibi konularda insanların güven duymalarını sağlayacak yüksek güven kültürünün yaratılması, şeklinde sıralamak mümkündür. İslam Dini, devletin varlığını görmezlikten gelmez. Ancak herhangi bir devlet veya rejim biçiminden söz etmez (Onat, 2011: 103). Özetlemek gerekirse Türklerin geleneğindeki kut anlayışı, İslam Dinin benimsenmesi ile birlikte yerini Tanrı'nın takdiri veya Tanrı tarafından teyit edilmiş olma anlayışına bırakmıştır. Ancak yine de öz olarak aynı kalmıştır¹⁵. Çünkü yeni dönemde de Türklerde egemenliğin Tanrısal bir kökene dayandığı, yönetime kimin geçeceğini Tanrı'nın belirlediği, yani egemenliğin Tanrı'ya (takdiri İlahi) bağlı bulunduğu anlayışı vardır. Aslında bakıldığında uygulamadaki gerçeklik egemenliğin sahibini

¹⁴ İslam Dininin merkezîyetçi anlayışına rağmen, Türk egemenlik anlayışının önemli bir özelliği olan iktidarın hanedan üyeleri arasında paylaşılması ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan ademi merkezîyetçi yapı, İslam'ın kabulünden sonra da devam etmiştir. Ayrıca Türklerin İslam öncesi ve sonrası tarihi boyunca, halkla iktidarın aynı amaçta birleştikleri ve aralarında dinsel, toplumsal ve ekonomik alt-yapısı olan bir zımnî sözleşmenin olduğu görülmektedir. Zımnî de olsa bir sözleşmenin var olması; halkın itaatini sağladığı gibi, esasında bu sözleşme iktidarı sınırlayan önemli bir işlev de görmüştür. Orta Asya geleneğinde, kutun kendisinden alındığı iddiasıyla kağanlığın başka birisine geçmesi görüldüğü gibi; Müslüman Türklerde de görevlerini yerine getirmediği gerekçesiyle iktidarın meşruluğunu kaybedeceği düşüncesi sürmüştür. Bu bağlamda Türk geleneğinde, iktidarı sınırlayıp onu yönlendirme gücüne sahip olan törenin yerini, İslam'la birlikte özellikle dinsel kurallar almıştır (Özdemir, 2009: 135).

¹⁵ Türklerin İslam Dinin benimsemesi, Türk ve *Dünya Siyasi Tarihi* açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Hem düşünce hayatında hem de siyasal, ekonomik, hukuksal ve toplumsal yapıda paradigmatik değişmelerin yaşanmasında, İslam Dininin önemli bir etkiye olduğu aşikârdır. Bu paradigmatik değişimin özünde ise *din-töre-devlet* üçlemesinin, Batı'da var olanın aksine, *İslam saltanatı* çatısı altında kaynaştığı görülmektedir (Coşkun, 2016: 126).

belirleyen şeyin, güç olması idi. Ta ki bu durum, Mustafa Kemal Atatürk'ün çerçevesini çizdiği *ulusal egemenlik* kavramıyla değişene kadar devam etmiştir¹⁶.

Türklerin *İslam Dinini* benimsemelerinden sonra başlayan tarihi süreçte, devlet kurma geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Abbasîlerin otoritelerinin zayıfladığı dönemde, İslam dinin samimi bir müntesibi olarak, içi ve dış tehlikelere karşı İslam dünyasının koruyucuları olmuşlardır. Bu devletler, aynı zamanda, kültür ve medeniyet tarihi açısından büyük rol oynamış, sosyal, bilimsel ve ekonomik ilerlemeleri gerçekleştirmiştir (Yüksel, 2001: 99).

2.2 Hz. Muhammed'e Göre Devlet Düşüncesi (570-632)

Hz. Muhammed, *kabile esasına* göre yapılanmış bir toplumsal yapı içerisinde dünyaya gelmişti. Kaldı ki zorlu çöl şartlarının icbar ettiği kabile yapılanması, kan bağı esasına göre örgütlenmiş ve nesebe dayalıydı. Bu bağı ayakta tutan ve devamını sağlayan şey ise kadim geleneklerdi. Tarihin bilinmeyen zamanlarından itibaren oluşmaya başlamış ve uygulana gelmiş olan kabile adetleri, Hicaz bölgesi Araplarının gerek günlük yaşamını ve gerekse kimliğini düzenlemeye hep devam etmişti. Bu sosyal yapı içerisinde bireyin tek başına bir anlamı yoktu; her yeni birey, kabile ve kadim gelenekler için taze kandan ibaretti. Hz. Muhammed'in doğduğu coğrafyaya bu yönüyle tam bir sosyal ve kültürel homojenlik hâkimdi (Akyüzoğlu, 2016: 224-225). Bu bağlamda değerlendirildiğinde, İslam Dini evvela köklü devlet geleneği olmayan bir topluma (Mekkelilere) nazil olmuştur. O dönemde Mekke, Hz. Muhammed'in çocukluğunun, gençliğinin ve yüce Tanrı'nın zatına vermiş olduğu elçilik görevinin on üç yılının geçtiği, kabileler arası denge politikasına dayalı bir siyasal yapılanmanın mevcut olduğu bir ticaret merkezi konumunda olup, Haşimoğullarının ve Ümeyyeoğullarının egemenliği geçerliydi. Yani Mekke'de, gelişmiş anlamda bir devletin mevcut olduğunu söyleyebilmek pek mümkün değildir. Çünkü sosyal hayat, daha çok gelenekler doğrultusunda ticaret merkezli bir güvenlik anlayışına dayalı olarak şekillenmiş durumdaydı (Onat, 2011: 101). Böyle bir ortamda, kabilecilik tarzı yönetim anlayışına sahip bir toplumda dünyaya gelen Hz. Muhammed, Mekke dönemindeki Risâlet'inin 13 yılını insanları Tanrı'ya imana davet etmekle geçirdi¹⁷. Onun bu dönemde devlet kurmak için herhangi bir düşüncesi yoktu ve zaten asıl gayesi de bu değildi. Kaldı ki şartlar da buna müsaade etmiyordu (Koyuncu, 2009: 87). Bununla birlikte Mekke'dekiler, Hz. Muhammed'in *aynı zamanda yüce Tanrı'nın kutsal Elçisi olma vasfı ile* getirmiş olduğu mesajın siyasi içeriğini fark etmede gecikmediler. Getirdiği mesaj, kadim kabile adetlerine meydan okuyor ve toplumu yeni bir

¹⁶ Türklerin İslam Dinini benimsemesi sonrasında temel hak ve özgürlükler o dönem şartları içerisinde korunmuş ve yargı güvencesine bağlanmıştır. Ancak bu koruma ilk zamanlar anayasal düzeyde değil de yasal düzeyde olmuştur. Temel hak ve özgürlükler, 1876 Kanun-i Esasi ile birlikte anayasal düzeyde güvence altına alınmıştır. İdarenin kanuna bağlılığı olarak ifade ettiğimiz kanuni idare ilkesi, tıpkı İslamiyet'ten önceki dönemde olduğu gibi, İslamiyet dönemi Türk devletlerinde de benimsenmiştir (Kuyaksil ve Altunbaş, 2012: 39-40).

¹⁷ Hz. Muhammed'e, Mekke döneminde 13 yıl boyunca inen ayetler, ağırlıklı olarak insanların inanç dünyalarını aydınlatmaya yöneliktir. Bu dönemde toplumda Tevhid merkezli bir din anlayışının yayılması için çaba harcanmıştır. Mekke döneminde Müslüman olan insanların sayısı dört yüz civarındadır (Onat, 2011: 101).

evrensel düzen içerisinde (*din kardeşliği çerçevesinde*) yeniden örgütlüyordu. Bu türden bir meydan okuma Araplar için bir ilkti. Çünkü o zamana kadar hiç kimse onların dini, zihni, ahlaki ve sosyal davranışlarını yeniden düzenleme girişiminde bulunmamıştı. Hz. Muhammed'in davetinin içeriğini kavrayan Mekke ileri gelenleri, bu hareketin kendi geleneksel otorite biçimlerini ve homojen toplumsal yapılarını değiştirme tehlikesini bertaraf etmek için Müslümanlara karşı dozajı sürekli artan sistematik şiddet uygulamaya başladılar. *Yeni Mü'minler Cemaati* kendilerine karşı düşmanca politikalar geliştirmekte olan bu örgütlü güce karşı savunmasız bir haldeydi. Hz. Muhammed, kendisine ve inananlarına hayat hakkı tanınmak istemediğini görünce davetine olumlu cevap veren Evs ile Hazrec'in yurdu Medine'ye hicret etti (Akyüzoğlu, 2016: 225)¹⁸. Medine'ye hicret yeni bir dönemin başlamasını da beraberinde getirmiş (Şimşir, 2017: 283), Hz. Muhammed *yüce Tanrı'nın tevdi ettiği elçilik görevinin yanı sıra*, bir de o zamanki koşullarda *devlet başkanlığı* diyebileceğimiz siyasal bir görev üstlenmiştir (Onat, 2011: 101-102). Gelişmelerin paralelinde Hz. Muhammed yazılı bir anayasa hazırlayarak merkezî bir yönetim tesis etti. Bu yönetimin adı daha sonraki dönemlerde *Medine Şehir Devleti* veya *İlk İslâm Devleti* gibi isimlerle adlandırılmıştır. Ortaklaşa oluşturulan **anayasaya**¹⁹ bakıldığı zaman, kurulan bu devletin bir hukuk devleti olduğu anlaşılmaktadır (Koyuncu, 2009: 87). Nitekim *Medine Vesikası* diye tarihe geçen bir tür toplumsal uzlaşma metni, farklı dini etnik yapıdaki Medine toplumunun bir arada, adalet içinde güvenle yaşayabilmesi için gerekli olan ana ilkeleri ortaya koymuştur (Onat, 2011: 101-102). İslam'ın temel kaynaklarında amme müesseselerine dair bir kaide yoktur. Cihanşümül bir din bir millete ve bir çağa hitap ettiğinden ve her kültür ve her çağın müesseseleri farklı olacağından herhangi bir müessese vaz'etmemesi tabiidir. İslam devletleri dışarıdan müessese dolayısıyla amme hukuku kaideleri almış; ama bunların İslam'ın devlet telakkisiyle çelişkili olmamasına dikkat edilmiştir. Kaldı ki örfi hukukta İslam Hukuk'unun kaynaklarından sayılmıştır (Niyazi, 1989).

Hz. Muhammed, kurduğu Medine Şehir Devleti'ni, bir devlet için şart görülen hemen hemen her alanda icraatlarda bulunarak içte ve dışta kabul gören, sınırları tüm Arap yarımadasına ulaşmış ve ilk İslam Dini prensiplerine göre örgütlenmiş bir devlet haline getirmiştir. Bu konu üzerinde araştırma yapan ve hükümler ifade eden Müslüman ve Batılı araştırmacılar, ilk İslam Devleti'ni Hz. Muhammed'in teşekkül ettirdiği hususunda hem fikir olmuşlardır. Bu durum, o günlerin devlet yapılanmalarının kurumsal işleyişini ifade eden *Dîvân Örgütü*'nün ilk yapılanmasını da Hz. Muhammed'in hayata geçirmiş olması gerektiği sonucunu doğurmaktadır (Şimşir, 2017: 283).

¹⁸ Bu tarihe kadar, Hicaz bölgesinde yaşayan Arap toplumu, başta siyasal örgütlenmeler olmak üzere yaşamlarıyla ilgili birçok alanda çeşitli teşekkülleri hayata geçirmiş olsalar da bir devletten yoksun durumdaydılar. Hz. Muhammed, Risalet görevinin yanı sıra toplum liderliği vasfı gereği idarî alanlarda da çeşitli reformlar ve idarî düzen için gerekli şartları hayata geçirmeye gayret gösterse de hayatının Mekke döneminde ciddi karşı çıkışlar nedeniyle hedeflerine ulaşamamıştır (Şimşir, 2017: 283).

¹⁹ Hz. Muhammed'in kurucu lider olarak yazdırdığı Medine Vesikası'nın, devletin yapısı, adalet sistemi, askeri konular, ülke sınırlarının belirlenmesi gibi özellikleriyle anayasal bir nitelikte olduğu öngörülmektedir (Aydın, 2016: 126).

Böylece İslam dünyasında Hz. Muhammed'in öncülüğünde bir devlet yapılanması ortaya çıkmış, Yüce Tanrı'nın en önemli Elçisi olarak toplum lideri olan Hz. Muhammed, devletin teşekkül etmesiyle birlikte de siyasal liderlik vasfını kazanmış ve vefatına kadar da bu vasfı (*devlet başkanlığı*) görevini yürütmüştür (Akyüzoğlu, 2016: 200).

Özetlemek gerekirse Hz. Muhammed'in önderliğindeki Medine toplumu siyasal güç örgütlenmesinin bütün fonksiyonlarına sahip bir yapılanma ortaya koymuştur. Fakat bu yapılanma Batı medeniyeti siyasal literatürü içindeki devlet anlayışından tamamıyla farklı özelliklere sahip bir siyasal anlayış ve kültürün eseridir. Hz. Muhammed'in *kuram* ile *pratiği*, *siyasal ideal* ile *siyasal gerçekliği* birleştiren Medine siyasal toplumu, Batı siyasal tarihinde görülen şehir devleti, imparatorluk devleti ve ulus devleti anlayışlarından ayrı bir devlet anlayışını ve örgütlenmesini gerçekleştirmiştir. Bu uygulama, kendisine temel aldığı inanca dayalı, her türlü üyeliğe açık toplum anlayışı ve yayıldığı alanın genişliği bakımından şehir devleti örneğinden ayrılmaktadır. Şehir devletlerinde görülen etnik farklılaşmaya dayalı katı üyelik kalıpları ve siyasal katılım kısıtlamaları Medine toplumunda görülmemektedir. Demokrasinin beşiği sayılan Atina şehir devletinde siyasal katılım şehir nüfusunun üçte birinden daha azına dayanmakta iken Medine'de değişik şûra uygulamalarında toplumun her kesimi için açık bir katılım söz konusu olmuştur. Bu devlet uygulaması İskender ve Roma imparator devletlerinden de gerek *toplum-fert* gerekse *siyasi merkez-çevre* ilişkileri açısından köklü şekilde ayrılmaktadır. Hegel'in felsefi temelini dokuduğu millet-devlet kavramı ise bu tür bir anlayışa tamamıyla yabancıdır; çünkü İslam tarihi içinde siyasal yapılara model teşkil eden bu ilk uygulamada devletin toplumdaki bağımsız, soyut ve baskın bir varlığa sahip olması gerek anlayış gerekse uygulamada söz konusu değildir. Siyasal güç örgütlenmesi olarak devlet, inanç sisteminin belirlediği ahlaki ve sosyal idealleri gerçekleştirmek için sadece bir araçtır. Dolayısıyla fert ve toplumu devlet adına denetlemeye dayalı siyasal mekanizmaların varlığı söz konusu değildir (Davutoğlu, 1994: 236). Hz. Muhammed'in konumunu tespit hususunda, ansiklopedilerde onun devlet adamlığı ve siyasal sahadaki hedef ve uygulamaları daima öne çıkartılır. Örneğin Abbot, Hz. Muhammed'in dinsel liderlik yanında Arapların politik lideri olduğu görüşündedir. Bunun temel sebebi, hicretten sonra gerçekleşen kurumsallaşma olsa da, *aslında o*, zamanla Müslüman birçok devletin kurulmasına öncülük ettiği sistemi tesis etmesiyle bir devlet adamı olarak nitelenir. Batılı araştırmacılar, İslam tarihindeki siyasal oluşumları da Hz. Muhammed üzerinden değerlendirir. Yani onlara göre dinî-siyasî bir toplum meydana getiren Hz. Muhammed, günümüzdeki Ortodoks Müslümanlık zihniyetindeki din-politika özdeşliğinin nedenidir. Örneğin Margoliouth, onun kurduğu sistemi bir devlet olarak değerlendirmeyi. Fakat Margoliouth, yasama yürütme ve yargı erklerine sahip bir lider tanımlaması yanında onun, ordu komutanlığı sıfatına da sahip olduğunu söyler (Demirci, 2018: 278-279). Öte yandan Hz. Muhammed Medine'de oluşturduğu yeni siyasal sistemde, kurumların nesnelliği üzerinde durmamış, aile, iktisat, siyaset ve devlet gibi kurumların nesnel olan yapılarına işaret etmemiştir. Mesela ailenin çekirdek ya da geniş; ekonominin ferdiyetçi ya da devletçi; devlet yapısının monarşik ya da demokratik olması konusunda nesnel şekiller belirlememiştir. Bütün

bu alanlarda biçimsel yapılar üzerinde durmaksızın insan fitratına uygun adalet, eşitlik, dürüstlük, doğruluk gibi temel ilkeleri belirleyerek, şekli yapılanmayı toplumsal koşullara bırakmıştır. Bu özelliğiyle de kıyamete kadar geçerli evrensel değerleri ve bu değerlerin geçerliliğini ortaya koymuştur (Safa, 2015: 396-397). Bu bağlamda Hz. Muhammed'in yönetim felsefesine bağlı temel ilkeleri; adalet²⁰, ahlâk, özgürlük, şura-istişare, bîat ve ehliyet-liyakat (meritokrasi)²¹ esaslarına dayanıyordu. Nitekim vefatına kadar Yüce Tanrı'nı kendisine yüklediği tebliğ görevini yürütürken, kendisine inananları yönetirken bu ilkelere sıkı sıkıya bağlı kalmıştır (Sarıçam, 2014: 295). Zaten Kur'an, adaletin egemen olduğu ahlaklı bir toplumu hedeflemiştir. Kur'an'a göre iman, sorumluluk ve kurtuluş bireyseldir. Bilinçli bireylerden oluşan ahlaklı bir toplum, insanların özgür bir biçimde, güven içinde yaşayabilecekleri, temel hak ve özgürlüklere sahip olabilecekleri bir yapılanma tarzıdır. Bu sebepten, İslam herhangi bir devlet yapısı ya da rejim önermez. Kur'an'ın hedefinin ahlaklı ve adaletin egemen olduğu bir toplum inşası olması, siyasi meselelerin insana bırakıldığıının en açık kanıtlarından birisidir. Kur'an, insanların *hep birlikte yüce Tanrı'nın ipine sınımsız sarılmasını* ister. Bu birliklik çağrısı, *Müslümanların kardeş oldukları ilkesinin* etrafında şekillenir. Birliklik olmadığı zaman, güç kaybolur ve devlet elden gider. Kur'an, insanlar arasındaki tek üstünlük ölçüsünün takva (*yani Tanrı'ya yönelik bilinçli saygı*) olduğunu belirtir (Onat, 2011: 102)²².

Kur'an, açıkça dile getirmese de, toplumların devletsiz ayakta kalamayacakları gerçeğinin farkındadır. Ancak, başta devletin şekli ve nasıl işleyeceği olmak üzere, bütün siyasal işleri insana bırakmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Kur'an'ın kurucu ilkelerinden hareketle şöyle söylemek mümkündür: İslam devleti olmaz; ancak Müslümanlar içinde yaşadıkları ortamın gereklerine göre adaleti hakim kılabilmek için işleyen bir devlet kurmak durumundadırlar. Oluşan devlet de, bir din devleti olamaz. Bu devletin etkin olabilmesi gerekli olan hukuk kuralları da, aynı zamanda aklın da temel ilkeleri olan Kur'an'ın kurucu ilkeleri doğrultusunda insanlar tarafından mevcut şartlarda adaleti en iyi şekilde gerçekleştirmek ve ahlaklı bir toplum oluşturmak üzere insanlar

²⁰ Adalet Hz. Muhammed'in en titiz olduğu konulardan biridir. Nitekim kendisine duyulan güvenin sebeplerinden biri de adil kişiliğidir. Kur'an'da adaletin tesis edilmesine dair açık emirler vardır. Adaleti sağlamak üstün özellikler gerektirir. Çünkü iyi bir insan olmak adil olmak için yeterli değildir. Adil olmak, gerektiğinde kendi öz çocuğuna en ağır cezayı vermekten tereddüt etmemektir. Nitekim Hz. Muhammed kendi öz kızına bile gerektiğinde ceza vermekten geri durmayacağını beyan etmiştir. Adalet anlayışıyla ilgili bir husus da eşitlik ilkesidir. Hz. Muhammed'in adalet anlayışında, yargı karşısında herkes eşittir. Kimse sahip olduğu makam veya maddi zenginlikten dolayı ayrıcalık sahibi değildir. Eşitlik ilkesi, sosyal hayat için de geçerlidir (Aydm, 2016: 125).

²¹ Liyakati her zaman önceliklendiren Hz. Muhammed'in devlet yönetiminde görev verdiği kişilerde aradığı özellik, dini konulardaki bilgelik ya da hassasiyet olmamış, konuya hâkimiyet, bilgi ve tecrübe olmuştur. Hatta devlet işlerinde gayrimüslim kişileri bile liyakat sahibi olmaları sebebiyle görevlendirmiştir (Aydm, 2016: 125).

²² Devletin nasıl olacağı ve nasıl işleyeceği konusunda kutsal kitap Kur'an'ın önerdiği temel siyasal ilkeler insanlara ışık tutmaktadır. Bunların başında adaletin sağlanması, işlerin danışılarak, şura ile yürütülmesi, işlerin ehline tevdi edilmesi gelir. Adaletin sağlanabilmesi için işleyen bir hukuk sistemine ihtiyaç vardır. Bu bakımdan Kur'an'daki hukukla ilgili olduğu düşünülen ayetleri literal bir hukuk metni gibi algılamak yerine, toplumda hukuk altyapısını oluşturmaya yönelik ilk adımlar, ilk çabalar olarak anlamak pek yanlış olmasa gerektir (Onat, 2011: 102).

tarafından yapılır. Kur'an'ın kurucu ilkeleri, akla uygun, anlaşılabilir ve geliştirilebilir ilkelerdir. İslam dini, fitrata, yaratılışın yasalarına en uygun din olduğu için, akılla ve fitratla çelişmez. İslam'ın olduğu yerde akla aykırı herhangi bir şeyin olması mümkün değildir. Kur'an nasıl yüce Tanrı'nın bir ayeti ise akıl da yüce Tanrı'nın bir ayeti olduğu için, aklın ve vahyin birlikte etkin olması gerekir (Onat, 2011: 102).

Hiz. Muhammed'in devlet örgütü yönetiminde gösterdiği bu prensiplerin, aradan yaklaşık 14 asır geçmiş olmasına rağmen geçerliliğini koruyan evrensel ilkelerdir. Bu ilkeler günümüz modern toplumları tarafından kısmen farklı şekillerde ama temelde aynı ideallerle uygulanmaya çalışılmaktadır. Tüm bunlar, siyasal liderlerin toplumlarında tesis etmeye çalıştıkları adil düzenin, güvenli ve özgür yaşamın genel hatlarını çizen ilkelerdir (Aydın, 2016: 126). Hiz. Muhammed'in vefatından sonra gelişen olaylar dikkatlice tahlil edildiği zaman, hem İslam'ın siyasal meseleleri insana bıraktığı gerçeğini, hem de mevcut uygulamaların gelenek-görenekler ve ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleştirildiği açıklıkla görülebilmektedir. Nitekim dört halifeden her birisinin hilafete gelişi farklı şekilde olmuştur. Hiz. Ebu Bekir, uzun tartışmalardan sonra devlet başkanlığı (*hilafet*) makamına getirilmiştir. Hiz. Ömer'i, Ebu Bekir belirlemiş, insanlar da onu halife olarak benimsemişlerdir. Hiz. Ömer zamanında devletin kurumsallaşma sürecinde önemli bir seviye yakalandığı bilinmektedir. Hiz. Osman, Ömer'in belirlediği altı kişilik bir heyet tarafından halife olarak öne çıkartılmıştır. Hiz. Ali ise, her ne kadar siyasal birliği sağlamakta pek başarılı olamamışsa da, Müslümanların çoğunluğu tarafından hilafet makamına getirilmiştir. Bu bakımdan hilafet dini bir kurum değildir (Onat, 2011: 102-103). İslam'ın siyasetle ilişkisi ahlâk, şûra, adalet, ehliyet, fikir-ibadet özgürlüğü gibi evrensel bazı temel ilkeler düzeyindedir. Dolayısıyla İslam kendisine inananlara belli bir yönetim şeklini emir/tavsiye etmemiştir. Çünkü bir din olan İslam; aklî/dünyevî bir nitelik taşıyan, kültür ve dönemseller şartlara göre değişebilen siyaseti ve bu arada yönetim şekillerini tamamen insana bırakmıştır (Özkan, 2017: 96).

2.3 Hiz. Ali'ye Göre Devlet Düşüncesi (598-661)

İslam Dini prensiplerine göre Hiz. Muhammed tarafından ihdas edilen devlet örgütünün beşinci devlet başkanı (halifesi) olan Hiz. Ali'nin, devletin kurucusu Hiz. Muhammed'in amcasının oğlu ve damadı olması, onun yanında büyümesi, aynı zamanda, yakın eğitiminden geçmesi kendisini farklı bir konuma getirmiş, O'nu siyasal, sosyal ve kültürel tarihin ön sıralarına taşımıştır²³. Hiz. Muhammed ve sonrasında selefleri döneminde Hiz. Ali'nin düşünceleri ve davranışları onun adalet duygusunu ön plana çıkarmıştır. Nitekim Hiz. Muhammed'in döneminde tebarüz eden birtakım sorunlar Hiz. Ali tarafından çözümlenmiştir. Kaldı ki Hiz. Ali, Hiz. Muhammed'in gerek hayatında, gerekse vefatından sonra ortaya çıkan bir kısım problemlerin fikhi çözümlerine dair içtihatlarında isabet kaydetmiştir.

²³ Hiz. Ali aynı zamanda yüce **Tanrı'nın Aslanı** unvanına sahip olup, Hiz. Muhammed'in ifadesi ile, **Bilimin Kapısı** iltifatına mazhar olmuş bir şahsiyettir (Özby ve Reça, 2010: 12).

Onun ortaya koyduğu çözümler, döneminin sahabeleri tarafından kabul edilmiş, bundan sonra bütün bilim adamlarının önemli bir bilgi kaynağı olmuştur. Hz. Ali kendisinden önceki devlet başkanları (halifeler) döneminde **adil tutum** ve davranışları ile dikkatleri üzerine çekmiş; devlet başkanlığı yönetimi (halifelik) döneminde de adalete yönelik özelliklerini devlet örgütü yönetiminde uygulamaya yansıtmıştır (Gökçe, 2014: 1). Hz. Ali'nin Mâlik el-Eşter'e yazdığı Ahd-Nâme'de²⁴ adaleti önceliklendiren ve insanı merkeze alan devlet yönetimi ile ilgili önemli (özet) ilkelere işaret etmiştir (Çerçi, 2007: 124)²⁵.

2.4 Farabî'ye Göre Devlet Düşüncesi (870-950)

İslâm dinine mensup filozoflar ve düşünürler, **siyasetnâme** türünde ortaya konan eserlerde devlet anlayışı, hukukî idealizmin ötesinde objektif tarihi gelenek ve tecrübeler birikimine dayanan bir örgütlenme yapılanmasını dile getirmiştir. Bütün bunlardan ayrı olarak devleti tabii bir tarihi örgüt olarak algılayan sosyolojik yöntemle devletin düzenlenmesini ele alanlar da olmuştur (Menekşe, 2005: 196). Bu bağlamda, İslam Dininin benimsenmesiyle birlikte Türklerin yetiştirdiği önemli filozoflardan birisi olan **Farabî**'den (870-950)²⁶ itibaren siyaset felsefesi ve devlet yönetimine yönelik önemli eserler neşredilmeye başlanmıştır²⁷.

²⁴ Hz. Ali'nin İslâm ve ahlâk esaslarına uygun, aynı zamanda akla ve deneyime dayalı ve kamu yararını gözeten bu emirnamesi, asırlar boyunca bilim adamları tarafından iyi bilinmiş; Farsça, Türkçe gibi dillere de tercüme edilmiş olan siyasal metinlerden biridir (Ceyhan ve Kayaokay, 2018: 52).

²⁵ Buna göre; (1) toplumda herkes birinci sınıf insan muamelesi görmeli ve eşit haklara sahip olmalı, (2) halk güven içinde yaşamalı, zulüm ve baskı yapılmamalı, (3) insanlara öfkeyle değil, sevgiyle yaklaşılmalı, (4) devletin yönetim kademesinde cimri ve korkaklara yer verilmemeli, iyiler ile kötüler aynı kefeye konulmamalı, (5) vergileriyle hazineyi besleyen esnaf ve sanatkârın önü açılmalı, alış veriş için uygun ortam hazırlanmalı, (6) komutanlar düşmana karşı cesaretli, zayıflara karşı şefkatli olmalı; tıpkı anne ve babanın çocuklarını koruduğu gibi komutanların da askeri koruması ve daima savaşa hazır durumda bulundurulmalı, (7) devletin üst kademelerine (bürokrasisine), işten yılmayan, baskılara boyun eğmeyen, hatasında ısrarlı olmayan yetkin kişiler atanmalı, (8) adalet dağıtan hâkimlerin halka muhtaç edilmemesine özen gösterilmeli, bağımsız karar vermeleri için kendilerine yeterli finansal kaynak sağlanmalı, verdiği kararlar denetlenmeli, (9) kurallara uygun olarak çalışan esnaf ve sanatkâr (*iş adamları*) desteklenmeli, piyasalar esnafın (patronların) insafına terk edilmemeli, (10) reaya ve berayanın alım gücü zorlanmamalı ve (11) fakir ve düşkünler devlet tarafından korunma altına alınmalıdır (Çerçi, 2007: 124). Aynı zamanda insanların yaşama hakkına saygı gösterilmeli, haksız yere adam öldürülmemeli; insanlar duygularıyla değil, akılları ile hareket etmeli, yapılan iyilikler başa kakılmamalı, verilen sözler mutlaka tutulmalı; devlet işleri aceleye getirilmemeli, zamanı gelince de gevşeklik gösterilmemeli; herkes eline, diline, beline ve öfkesine hâkim olmalı, hiç kimse rencide edilmemelidir (Çerçi, 2007: 125).

²⁶ 870 yılında bugünkü Kazakistan'da doğan ve tam künyesiyle Ebû Nasr Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî, *ya da*, Batı'da bilinen adıyla 8. ve 13. yüzyıllar arasındaki İslam'ın Altın Çağı'nda yaşamış ünlü bir Türk filozof ve bilim adamı olup, aynı zamanda gökbilimci, mantıkçı ve müzisyendir.

²⁷ Bu bakımdan insan, bizatihi kendisi için amaç olan mutluluğa ulaşmak için toplumsallaşmak zorundadır. İnsanın toplumsallığının gerekçesinin sadece biyolojik yaşamı yeniden üretmek değil, iyi yaşam ve mutluluğa ulaşmak olduğunu söyleyen Farabi, **erdemli şehir**, insanların birbirleriyle hakiki mutluluğa ulaşmak için yardımlaşmaları şehir olduğunu, hakiki mutluluk dışında bir amaç için bir araya gelmiş insanların oluşturdukları şehirlerin ise, cahil, fasık ve sapık şehirler olduğunu savunmaktadır. Erdemli şehrin temel özelliği ise, kozmolojik ilke uyarınca oluşturulmuş olmasıdır. Bu bakımdan erdemli şehir, tıpkı evrende olduğu gibi herkesin diğerinin amacının gerçekleşmesine yardım ettiği bir uyum ve hiyerarşi barındırmaktadır (Çelik, 2018: 282).

Fârâbî'nin ortaya koymuş olduğu ideal **devlet tasavvuru** hiç kuşku yok ki, ulaşılmak istenen önemli bir amacı ifade etmektedir. Bu amaç ifade edilirken dini ve felsefi unsurlarla da desteklenmektedir. Fârâbî, toplumu ve toplumun en küçük yapıtaşını oluşturan bireyleri önemsemiş, toplumsal yapının siyasal açıdan verimli bir biçimde işlenmesini birey esaslı bir yapıya bağlamıştır²⁸. O'na göre; beşeri topluluk insanın dünyevi ve uhrevi mutluluğa erişmesini hedef alan yüce bir gaye için araçtır. *Mutluluk* erdemlerinin toplumsal düzeyde varlık ve yaygınlık kazanması ise devletin başında icracı konumunda olan *filozof-başkan* aracılığıyla olmaktadır. Bu açıdan, eserin temel problemi olan insanın mutluluğu ahlaki ve psikolojik olmaktan ziyade daha çok siyasal bir içeriğe sahiptir. Fârâbî, güzel fiil, hayır, mutluluk ve bilgi arasında daima bir bağ kurmakta; erdemli toplumu, *mutluluğu gaye edinen, bu uğurda güzel fiiller icra eden hayrı işleyen bir bilgi toplumu* olarak tasvir etmektedir. Erdemli şehrin karşısı olan şehirlerin ise açık bir bilgisizlik içinde olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle Fârâbî'de ideal olan erdemli şehir düşüncesi iyi ve mutlu bir yaşam yolunda ilerlemenin, yetkinleşmenin ana nedenidir (Demirel, 2014: 368).

Antik Yunan düşünürlerinden Sokrates²⁹, Platon ve Aristoteles de sosyal ve bireysel açıdan erdem kavramı üzerinde durmuştur. Platon ve Aristoteles, Fârâbî ile benzer biçimde, devletin en üst mertebesine yerleştirdiği filozof yöneticinin erdemlerin en üstünü olan bilgeliğe sahip olmasını istemiş, yöneticinin öncelikli görevinin yurttaşların erdemli hale getirilmesi olduğunu belirtmiştir. Düşünürlere göre; **adalet** en üstün erdem olup diğerlerini de içine almaktadır ve politik düşünme erdemi ile ahlaki erdemler karşılıklı olarak birbirini gerektirmektedir. Türk tarihi göz önüne alındığında topluma ve devlete ilişkin olarak ortaya konulan eserlerin temel konusu da adaletin nasıl gerçekleştirileceği olmuştur. Bu bağlamda Fârâbî'nin **İdeal Devlet** adlı eseri, bu amacı güden eserlerin başında geldiği için en iyi şekilde özümsemelidir. Daha adaletli bir dünya Fârâbî'nin anlatmaya çalıştığı gibi daha erdemli ve mutlu olacaktır. Erdem, mutluluk gibi hedefler, adaletsiz bir anlam ifade edememekten öte, adalet olmadan var olamayacaklardır. Erdemli şehrin parçaları ve mertebeleri evrensel kozmik yapı gibi sevgi ve inanç birliğiyle bir araya gelmektedir ve adaletle sağlamlaşarak varlığını idame ettirmektedir (Demirel, 2014: 368).

2.5 Mâverdi'ye Göre Devlet Düşüncesi (972-1058)

²⁸ Farabi *El-Medinetü'l-Fazıla* adlı eserinde, mükemmel olan toplumu bir şehir devleti içerisinde görmüş, fizik ve metafizik âlem arasında köprü görevi gören insanı merkezine almış bir filozoftur. İnsanın merkezde olmasından dolayıdır ki oluşturacağı toplumun yaşam dünyası aynı zamanda yardımlaşmaların dünyası olacaktır. Klasik Yunan felsefesi ile İslâm'ı uzlaştırma yolunu izlemiş olan filozof, Platon ve Aristoteles'in kurmuş olduğu siyaset felsefesini İslâm'la bağdaştırmıştır. Böylelikle de kendisinden sonra gelen diğer filozofları kurmuş olduğu sistem ile etkilemiştir (Altıntop, 2016: 49).

²⁹ Sokrates bilinen ilk büyük filozoflardan birisidir. Klasik Yunan filozoflarından olan Sokrates felsefenin hemen hemen her alanında çok derin ve iz bırakan fikirler ileri sürmüştür (bilhassa ahlak felsefesinde). Bununla birlikte Sokrates'in Yunanlılara gönderilmiş **Türk asıllı bir peygamber** olduğu da iddialar arasındadır. Tek tanrı fikrini benimsemesi, ahlaki ve etiği savunması ve bilimle uğraşması bu iddiaları güçlendirmektedir. Sokrates'in öğrencisi Aristo; yine Aristo'nun öğrencisi olan Platon da (Eflatun) büyük ilk üç filozof olarak tarihteki yerlerini almıştır. Hatta Platon'un ideal devlet ütopyası konumuzun sac ayaklarından birini oluşturmaktadır.

Yöntemci, tefsirci, edebiyatçı ve siyasetçi bilim adamı ve Şafii fıkhında mezhepte müctehit derecesinde bir hukukçu olan Mâverdî, birçok beldede kadılık görevini üstlenmiştir. Kâim Biemrillah zamanında baş kadılık (*akda 'l-kudât*) unvanını almış ve bu görevi vefatına kadar sürdürmüştür. Devrin halifeleri tarafından büyük saygı gören Mâverdî, üst düzey devlet adamlarına müsteşarlık yapmıştır. O aynı zamanda gerektiğinde üst düzey devlet adamları arasında çıkan anlaşmazlıklarda hakemlik yapmıştır (Çolak, 2016: 175). Batı dünyasında **Alboacen** adıyla da anılan Mâverdî'de devlet anlayışı, siyasî gerçekliğin İslâm hukuku açısından yorumlanması ve yönlendirilmesi şeklinde ortaya konmuştur. Nitekim Mâverdi eserinde bir yandan Kur'an ve sünnete dayanan bir siyaset kuramı geliştirmeye çalışırken öte yandan İslâm toplumunun siyasî hayatına girmiş müesseseleri İslâmî prensipler ışığı altında yeniden yorumlamaya ve ahlâkî denetim altına almaya gayret sarf etmektedir. Onun ortaya koyduğu devlet anlayışı ve yapısında hukukun belirleyici rolü ağırlık taşımaktadır. Varılan her hüküm ve sonuç İslâm hukuku çerçevesinde ele alınmaya çalışılmış, kuram bu temel prensip üzerine inşa edilmiştir (Menekşe, 2005: 208). Mâverdî, devleti yönetme nimeti yüce Tanrı tarafından kendisine verilen ve sergilediği yönetim nedeniyle yüce Tanrı'ya karşı sorumlu olan devlet başkanı ile ilgili Ahkâm'ında (*El-Ahkamus's-Sultaniye*) geniş bilgilere yer vermiştir. Devlet başkanı olarak seçilecek kişide bulunması gereken özelliklerden devlet başkanının görevlerine, devlet başkanının uyması gereken ilkelerden devlet görevlilerini seçerken dikkat etmesi gerekenlere kadar verdiği bütün bilgilerde dini referans olarak kul-lanmış bu durum da devlet başkanlığı görevine dini bir boyut kazandırmıştır. Esasında Mâverdî'nin istediği de budur. Çünkü o, din ile devletin tek bir elde tekrar bütünleştiği bir sistem üzerinde durmaktadır. Devleti idare eden siyasi otoriteyi, *peygamberin halefi*³⁰ ve *Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi* olarak nitelendirmesi, Mâverdî'nin, dini sorumluluk içerisinde bir yönetim sergilenmesinin gerekliliğine vurgu yaptığını göstermektedir. Toplum da dini sorumluluğunun bilincinde olan siyasi otoriteye itaat ve yardım etmelidir (Çifçi, 2012: 97).

2.6 Yusuf Has Hacib'e Göre Devlet Düşüncesi (1017-1077)

Karahanlılar döneminin büyük Türk bilgini ve filozofu Yusuf Has Hacib **Kutadgu Bilig** (Kutlu Bilgi)³¹ adı verilen kitabında ideal bir devlet düzeninin yollarını göstermiş (Açık, 2016: 423), bu eser ile misyonunu ortaya koymuştur. Buna göre Yusuf Has Hacib hem bireylere toplumsal ve şahsi hayatında davranış normları ortaya koymuş hem de devlet yöneticilerine etik ve davranışlarıyla ilgili

³⁰ Devlet başkanının peygamberin halefi olduğunu söyleyip siyasi otoriteyi temsil eden kişinin Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olduğunu ifade eden hadisi aktaran Mâverdî, bu ifadeleri devleti kutsallaştırarak despotizme metafizik bir zemin hazırlamak amacıyla kullanmamıştır (Çifçi, 2012: 97).

³¹ *Devlet Olma Bilgisi* anlamına gelen Kutadgu Bilig, XI. yüzyılda Karahanlı Uygur Türklerinden Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından Doğu Karahanlı Hükümdarı Tabgaç Uluğ Buğra Kara Han'a hitaben yazılmış ve takdim edilmiş Türkçe bir eserdir. Eser, dört temel sembolik kişilik üzerine kurgulanmış ve anlatılmak istenenler bu kişilerin diyalogları ve anlatımları üzerinden ortaya konulmuştur. Eserde sıkça kullanılan **kut** sözcüğü çeşitli anlamlara gelmekle birlikte, güçlü bir yasal ve siyasal içeriğe sahiptir. Eser, devlet yönetiminde adaletin önemini ve hukukun temel olduğunu yüzlerce yıl evvel açıkça ortaya koymuştur. Bu niteliği ile günümüz devletlerindeki hukuk ve adalet anlayışına ışık tutmaya devam etmektedir. Eserde, hükümdarın ve devlet yöneticilerinin adalet ilkesine sarılması durumunda halkın mutlu, devletin ise abad olacağına işaret edilmiştir (Büyükbaş ve Vargün, 2016: 27).

nasihatler vermiştir. İbrahim Kafesoğlu'na göre Yusuf Has Hacip, büyük oranda Aristo, Konfüçyüs ve Farabi'den etkilenmiştir. En büyük Türk edebiyat tarihçisi Fuat Köprülü ise Kutadgu Bilig'i *kağanlara ilham veren ilim-bilgi* olarak tanımlamıştır. Yusuf Has Hacib'in *kut* kelimesini kullanması tesadüf değildir. Kut eski Türk inancına göre tanrısal-kutsal demektir. Kutadgu Bilig'in temeli devletin ve hükümdarların adaleti üzerine kuruludur. Adalet olmadan devletin bekası mümkün değildir ve hükümdara karşı isyanlar başlar. İnsan haklarına saygılı, herkese eşit, denetlenebilen adil bir hukuk düzeni Yusuf Has Hacib'in ütopyasıdır. Hükümdarlar, yüce Tanrı tarafından özel olarak görevlendirilen kişilerdir. Bir hükümdarda dört özellik bulunmalıdır: adalet, meşveret, liyakat ve ehliyet³².

Aslında Yusuf Has Hacip çok ileriye giderek açıkça demese de ehliyet kavramını kullanarak **demokratik devlet kuramını** ortaya atmıştır. Lider kesinlikle zalim ve vurdumduymaz olmamalıdır; hükümdar her zaman iyiliğin peşinde koşmalı ve kimseye zulmetmeli ve kötülük yapmamalıdır. Çünkü halkın hükümdara sadık kalması sadece bu şekilde mümkün olabilir. Devlet felsefesinin yanı sıra bilgi felsefesinden de örnekler içeren Kutadgu Bilig bu özelliğiyle nadide bir eserdir. İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli unsur düşünebiliyor olmasıdır. İnsanoğlu bu sayede iyiliğin ve güzelliğin peşinden gidebilir. İnsanlar arasında da bilgi ve akıl yönünden derin farklılıklar vardır. İşi sadece akıllı insanlar başarabilir, zorlukların üstesinden gelebilirler ve dolayısıyla devlet yönetimine de akıllı insanlar geçmelidirler. Kutadgu Bilig'de laiklik önemli bir yer tutar. O günün şartlarıyla Yusuf Has Hacib, burada açıkça laiklik kurumunu zikretmez ama; *devlet ve din birbirini kontrol etmemeli, ayrı ayrı yerlerde durmalıdır ve değerlendirilmelidir. Fakat devlet zorda kalırsa din buna yardım edebilir, yine aynı şekilde din de zorda kalırsa devlet dini kurtarmak için yardım edebilir*³³.

³² Kutadgu Bilig'deki devlet ve adalet anlayışının temelleri, İslâm öncesi Türk evren tasavvurundaki düşüncelere dayanmaktadır. İslâm öncesi Türk evren tasavvurunda, Tanrı, devlet kavrayışının merkezinde yer almıştır. Devletin ortaya çıkışı, evrenin yaratılışına kadar geri götürülmüş ve kökeni Tanrı'ya dayandırılmıştır. Kağan, evrenin yaratıcısı ve düzenleyicisi olan Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Hâkimiyet gücü olan kutu Tanrı'dan alan, törenin bilgisine sahip bilge bir yönetici olan kağan, yönetimini **adalet** temeline dayandırmıştır. Aynı zamanda kağan, **örfi hukuk** kurallarından oluşan ve devletin yönetme biçimi diye tanımlanan töreyle sınırlandırılmıştır. Töreye uymadığında, Tanrı tarafından cezalandırılarak kutun elinden alındığına ve tahttan uzaklaştırıldığına inanılmıştır. İslâmiyet'in kabulünden sonra da devlet anlayışındaki bu tavır devam etmiştir (Bağdatlı, 2007: 151).

³³ Türklerde *yeryüzünün hükümdarı* olarak düşünülen ve aynı zamanda toplumu yöneten kişi olan devlet başkanı (yöneticisi) **kağan**, halkı için vazgeçilmez ve insanların yaşamını elinde tutmaktadır. Son derece yüksek sorumluluk gerektiren kağanlık görevi için göreve icra eden yöneticilerin bazı yüksek niteliklere sahip olunması gerekliliğini Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig'de ifade etmiştir. Bu bağlamda; (1) akıllı ve bilgili olmak, (2) cesaret sahibi olmak ve (3) erdemli olmak nitelikleri öne çıkmaktadır. Kutadgu Bilig'de erdemli yöneticinin; (1) dürüst olmak, (2) zeki ve uyanık olmak, (3) sabırlı ve kararlı olmak, (4) cömert olmak-açgözlü olmamak, (5) merhametli olmak, (6) inatçı olmamak ve (6) tatlı dilli ve güler yüzlü olmak gibi vasıflara sahip olması da öğüt olarak verilmektedir (Açık, 2016: 427-430). Hâkimiyet anlayışının merkezine yerleştirilen Hakan ve onun etrafında idareci sınıf, bunların görev ve sorumlulukları, ülke ile dünya kavramlarının birbirinden ayrılması, ülke yönetimi için yapılması gerekenler ve son olarak da hâkimiyette devamlılık ilkesi gibi unsurlar eserde yer almıştır (Öz, 2011: 34).

2.7 Nizâmülmülk'e Göre Devlet Düşüncesi (1018-1092)

Üst düzey devlet yöneticisi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir bilim adamı ve Türk filozofu olan Nizâmülmülk, devletin bekasını sağlamada temel olarak sultan ve diğer devlet adamlarının ilahi ve ahlaki normlara uyması oranında devletin istikrarının temin edilebileceği anlayışını savunan bir siyasi düşünür ve devlet adamıdır (Koç, 2015: 493)³⁴. Nizâmülmülk, sahip olduğu bilgi birikimi, idarî tecrübe ve eseri **Siyasetnâme**'de ortaya koymuş olduğu devlet politikasıyla Büyük Selçuklu Devleti tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. O hem devlet yönetme anlayışı ile hem de eseri Siyasetnâme ile Büyük Selçuklu Devleti ve Selçuklular üzerinde çok önemli gelişmelere ve yeniliklere imza atmıştır. Onun devlet teşkilâtında ve idarî, askerî, eğitim ve ekonomik alanlarda yaptığı yenilikler ve aldığı önlemler daha sonraki İslâm devletleri için önemli bir model teşkil etmiştir (Kaya, 2019: 167)³⁵.

2.8 Gazzâlî'ye Göre Devlet Düşüncesi (1058-1111)

Nizamülmülk ve Hasan Sabbah ile çağdaş olan Gazali, belki de en yanlış tanınan İslam Dinine mensup Türk filozoflardan birisidir. Kendisinin hayatı iki aşamada ele alınmalıdır: İlki gençlik ve olgunluk dönemi, ikincisi yaşlılık dönemi. Bu iki dönem arasında kesin farklılıklar vardır. Şöyle ki Gazali ilk döneminde Müslümanın olgunluğa düşünme ve felsefe aracılığıyla ulaşabileceğini düşünürken ikinci döneminde bir Müslümanın düşünerek vesveselere dalabileceğini ve yüce Tanrı'yı inkar etme noktasına varabileceğini iddia etmiştir. Tam da bu noktada Gazali'nin hayatını bilmek gereksinimi doğar. Hasan Sabbah tehlikesi karşısında Nizamülmülk, Gazali'yi bu noktada etkilemiş olamaz mı? Fakat yine de Gazali felsefeyi haram kılarken düşünceyi haram kılmaz. Dolayısıyla Gazali hem sezgici hem de akılcı olarak değerlendirilir. Gazali, Mutezile gibi saf akla karşıdır. Fakat günümüzde Gazali'yi kasti olarak yanlış değerlendiren, eserlerini yanlış tercüme edip onun hatalı

³⁴ Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Türk tarihinin meşhur devlet adamlarından biri olan Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün gerçek adı Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî'dir. Abbâsî Halifesi el-Kâim bi-emrillah kendisine devletin düzeni manasına gelen Nizâmü'l-Mülk lâkabını vermiş ve bu lâkap ile meşhur olmuştur. Selçuklularda önemli bir görev olan *Atabeglik* unvanını ilk kez kullananın Vezir Nizâmü'l Mülk olduğu kabul edilmektedir. Selçuklu veziri, Sultan Alp Arslan'ın emriyle başta Bağdat olmak üzere çeşitli şehirlerde kurduğu ve kendi adına nispetle *Nizâmiye Medreseleri* diye anılan ilk resmî eğitim kurumlarıyla ilmin gelişmesi için çaba harcamış medreselere kitaplar bağışlamış ve araziler vakfetmiştir. Nizâmü'l-Mülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirlik makamında görev yaptığı dönemde, Türk-İslâm unsurlarını birleştirerek *İktâ Sistemi*'ni geliştirmiş ve daha düzenli bir yapıya kavuşturmuştur. Tarım topraklarını iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmesi ülkenin refah düzeyinin artmasını sağlamıştır. Sultan Alp Arslan ve Melikşâh zamanında birçok savaşta önemli rol oynayan Nizâmü'l-Mülk, orduya çok önem vermiş, yaptığı düzenlemeler ve aldığı tedbirlerle Büyük Selçuklu ordusunu Ortaçağ'ın en güçlü ordusu haline getirmiştir. Sâ mânî ve Gaznelilerin devlet örgütünü örnek olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin Merkez (Dîvân Örgütü) ve Saray Örgütü'nü oluşturmuş ve İslâm geleneklerine uygun biçimde mahkemeler kurmuştur (Kesik, 2018: 53).

³⁵ Nizâmülmülk, her şeyden önce, kendi çağının gerekliliklerine ve zihniyetine uygun olarak *güçlü* bir devlet tasarımı yapmakta ve böyle güçlü bir devleti kurmanın yolunun ise, *âdil ve dindar* bir başkan-yönetici (*sultan-padişah*) ile, iyi işleyen bir sivil ve askeri bürokrasiden geçtiğine inanmaktadır. Yönetici, devletin ve ülkenin çıkarlarını koruyabilmesi için iyi bilgi kaynaklarına sahip olmalı ve bürokrasinin dizginlerini elinde tutmalıdır (Canatan, 2009: 218). Nizâmülmülk, Siyasetnâme eserinde hükümdarın devlet yönetiminde adalet, liyakat ve dürüstlük gibi ölçüleri kendisine kural olarak görmesini tavsiye etmiş ve başta devletin üst düzey yöneticileri olmak üzere taşrada dahi çalışan memurların görevlerini yerine getirirken hakka ve hukuka uygun bir şekilde yapmalarını öğütlemiştir (Kaya, 2019: 167).

olarak değerlendirilmesine neden olmuşlardır. Onlara göre Gazali tam bir sezgicidir. Yani iman düşünerek elde edilemez. Gazali ilk döneminde Mutezile'ye yakındı yani düşünerek ve felsefe yaparak insanın yüce Tanrı'ya ulaşabileceğini savunuyordu. Fakat yaşlılık döneminde bu düşüncesi değişti ve hem akılcı hem de sezgici oldu. Eğer bir insan düşünüyor ama felsefe yapmıyorsa muhakkak mantık ilmiyle beraber çalışmalıdır. Nitekim Gazali de mantık ilmine büyük katkılar vermiş olan çok değerli bir filozoftur. Arekoloji bilimi oluşmadan yıllar önce bile Gazali, Hz. Adem'den kendi dönemine kadar devlet kuramlarına dair bulunduğu tahminde kısaca insanların doğada bir arada bulunmaları gerektiğini, ilk insanların aileler ve boylar şeklinde oluştuğunu, rekabetin boyları birlikte örgütlenmeye ittiğini ve bunun sonucunda devletlerin var olduğunu savunmuştur. Devlet örgütüyse insanları ayırarak kendi ihtiyaçlarına göre ayırmış ve askerlik, çiftçilik, zanaatkarlık gibi mesleklere yönlendirmiştir. İnsanlar devletin ihtiyaçlarına göre mesleklere ayrılmalıdır. Örneğin savaş durumu için asker gereklidir ama ordu için gerekli gereksinimler doğar. Devlet de kendi gereksinimlerini vergilerden karşılar.

Gazali'de de vergi adaleti İbn-i Haldun gibi önemli bir yer taşır. Gazali'ye göre devletin iç görevi vardır: Toplumsal düzeni sağlamak, adaleti gerçekleştirmek ve dini korumak. Gazali'ye göre yüce Tanrı'nın rızası ancak din ile devleti birlikte büyüterek kazanılabilir, din ile devlet kardeştir. Gazali'nin bu görüşleri bilhassa dönemin halifesi ile yakınlaştıktan sonra iyice keskin ve katı bir hal almıştır. Gazali, halife ile Selçuklu idarecilerinin ayrılması gerektiğini ve Selçuklu hükümdarlarının İslam'ın koruyucu olduklarını ama dini konularda halifelik kurumuna karışılmaması gerektiğini belirtmiştir. Gazali'ye göre bir devlet yöneticisi cesur, yeterli (*stratejik olarak sonuçları görebilecek yetenekte*), dindar ve alim olmalıdır³⁶.

2.9 İbn Rüşd'e Göre Devlet Düşüncesi (1126-1198)

Endülüs'te yetişen en önemli filozoflardan birisi olan İbn Rüşd'ün sayesinde Batı Aristo'yu yeniden tanıyabilme fırsatı bulmuştur (Şulul, 2008: 57). İbn Rüşd düşüncesinde ahlak ve siyaset

³⁶ Gazâlî'ye devlet, ihtiyaçların karşılanması esnasında meydana gelebilecek kargaşaların önlenmesine yönelik olarak, işbölümüyle ortaya çıkan sosyolojik bir örgütlenmedir. Dolayısıyla siyasetin icra edildiği bir örgütlenme biçimidir. Ayrıca dini açıdan da bir devlete ve devlet başkanına ihtiyaç duyulmaktadır. Dinin yaşanabilirliği için gerekli olan huzur ve güven ortamı ancak devletin varlığıyla sağlanabilir. Çünkü Gazâlî, bir devletin ve devlet başkanının olmadığı durumda insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen hükümlerin geçersizliğinden ve böyle bir durumun insanları günahkâr kılmakla birlikte bunun toplum yapısını sarsacağından bahsetmektedir (Karakas, 2007: 105). Eser genel olarak yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi düzenlemek adına devlet başkanına yol göstermek için kaleme alınmıştır. Ancak Gazâlî'nin eserinde en fazla durduğu konu hem yöneticinin hem de maiyetindekilerinin **adaletli** olması yönünde olmuştur. Bunun yanında saltanatın kaynağı, şura, tedbir, liyakat, vezirin ve devlet kademesindeki diğer görevlilerin yetki ve sorumlulukları gibi konular sıkça tekrarlanmaktadır. Bu hususları da yine adalet prensibiyle bağdaştırmaktadır. Gazâlî'ye göre yönetenlerin en önemli görevi adaletli olmaktır. Zira bu, devletin bekasının en önemli unsurunu teşkil etmektedir. Adalet mülkün ve hükümlerliliğin devam şartıdır (Okur, 2020: 27). Gazâlî Nasihatü'l-Mülük'ta özellikle yöneticinin üstün bir zekaya ve üstün akli yeteneklere sahip olması, muhâkeme gücünün de güçlü olması gerektiğini ifade etmiş, akla ve bilgiye verdiği önemi bu şekilde yansıtmıştır. Akıllı olmayı her koşul ve durum için şart kabul eden Gazâlî, bilgiye değer vermeyi, bilim insanları ile istişare etmeyi ve her dâim öğrenme hevesini muhafaza etmeyi, devlet başkanının yönetimini güçlendirecek özellikler olarak zikretmiştir (İdriz, 2020: 91).

arasındaki ilişki temelde iki şekilde (*ahlakın siyaseti ve siyasetin ürettiği ahlak olarak*) kendini göstermektedir. İbn Rüşd'ün siyaset ve ahlak ilişkisinde kastedilen ahlak; Sokratik gelenek, İslam düşüncesi ve kadim mirastaki (*fitrat ahlakının tarih içindeki tezahürleri*) iyiyi ve doğruyu merkeze alan bir yaklaşımdır. Bu ahlak erdemli ve saygın olanı ifade edendir. Burada iyi, doğru, saygınlık ve erdem ilkeleri ahlakın özüdür. Bu anlamda ahlakın metafiziği de denilebilir. Yani değişmeyen, öz olan ve evrensel olan özellikler kast edilmektedir. Bunlara ahlaki varlığın *arche*'si de denilebilir (Aşkit, 2018: 63).

İbn Rüşd, ahlakın bu metafiziğini ortaya çıkarmaya çalışır. Siyaset ahlakı da bu metafiziksel prensiplere dayanır. Siyaset kurumun dayandığı temel iyilik ve erdemlilik ilkesi/idesi Onun tarafından *fitrat* ve vahiy ayetleri ile ortaya konulmaktadır. İbn Rüşd'e ahlakın siyaseti, siyasal idealizmle bütünleşir. O, siyasete hizmet, dava ve idealler açısından yaklaşır. Siyasal alanı terbiye etmek çabasıdır. Bu açıdan siyaset, halkın *ortak iyi*'sini temsil eden bir faaliyettir. Ahlakın gayesi, yetkinliği elde edebilmesi için bireyin hazırlanması ve erdemler çerçevesinde yönetilmesidir. Siyasetin amacı ise şehri erdemli hale getirebilmek için hazırlanması ve yönetilmesidir. İbn Rüşd bir yönüyle siyaset ve ahlakı bir bütün ele almıştır (Aşkit, 2018: 63-64). Her alanda, Aristo'nun eserlerini şerh edip yorumlayan İbn Rüşd, siyaset felsefesi alanında, o zaman Arapçaya tercüme edilmemiş olan Aristo'nun Politika'sı yerine, Eflatun'un Devlet'ini **Telhîsü's-Siyase li Eflâtûn** (Telhis) şeklinde şerh edip yorumlamıştır (Şulul, 2008: 67)³⁷.

2.10 İbni Haldun'a Göre Devlet Düşüncesi (1332-1406)

Bilinen ilk devlet kuramı alanında çalışmalar yapıp sosyal bilimlere bu alanda en büyük katkıyı sunan bilim adamı İbn-i Haldun'dur³⁸. Bu bağlamda **Asabiyet Kuramını** ortaya atarak Kant'tan

³⁷ Üç bölüm halinde *Telhis* adlı eserini yazan İbn-i Rüşd, bu eserinde Aristo'dan açıkça etkilendiğini belirtmiş ama devlet felsefesinde Aristo'yu eleştirmekten çekinmemiştir. İbn-i Rüşd'ün Aristo'yu eleştirdiği yönü aslında onu aşabilmektir. Zira Aristo İslam medeniyeti zamanında doğmamıştı ama elbette çok büyük bir filozoftu. Telhis kitabının birinci bölümünde erdemli şehrin unsurları ve kanunlarına, ikinci bölümünde erdemli şehrin liderinin özelliklerine ve nihai olarak üçüncü bölümde de erdemli şehrin karşıtları ve kanunlarına yer verilmiştir. İbn-i Rüşd'e göre devletin birinci ve en önemli vazifesi adaleti hakim kılmak ve toplumsal eşitliği sağlamaktır. Günün şartlarında devrim sayılabilecek bir düşünceyi İbn-i Rüşd ortaya atmıştır: Cinsiyet eşitliği. Ona göre kadınlar da erkekler gibi eğitilirlerse hükümdar, vezir, devlet yöneticisi, komutan, zanaatkar olabilirler. İbn-i Rüşd Telhis kitabında zulme ve haksızlığa karşı savaş açtığını açıkça belirtmiştir. İbn-i Rüşd'ün çağdaşlarından ve diğer büyük İslam filozoflarından en büyük farkı burhana dayanmaktadır. Burhan düşünce biçimi ve felsefe demektir. Dolayısıyla İbn-i Rüşd'ün siyaset ve ahlak felsefesi ispata dayanır. Devlet başkanı kesinlikle belirli bir zümreye bağlı kalmalıdır. İbn-i Rüşd açıkça oligarşinin zararlarından bu şekilde bahsetmiştir. Telhis adlı eserinde İbn-i Rüşd paradigmasını açıkça *halkını mutlu etmek isteyen hükümet lideri* üzerine kurmuştur. İbn-i Rüşd'e göre bu bir ütopyadır ve sadece hükümdarın özel olarak eğitilmesiyle mümkün olabilir.

³⁸ Ebü Zeyd Velîyü'd-dîn Abdu'r-rahmân bin Muhammed ibn Haldûn, İslam dünyasının en büyük tarih filozofu; İslâm dünyasında bilimin kurumaya yüz tutmaya başladığı bir çağda, çöl ortasından fıskıran gür bir fikir pınarı; Cemil Meriç'in ifadesiyle, *Şark'ın semasında bir kayan yıldız*; modern sosyolojinin ilk temellendiricisi; empirist; bazılarına İslam'ın marksisti; Sosyoloji'de ve Tarih'te Coğrafyacı ve Ekonomist okulun ilk müjdecilerinden; fikirleri Doğu'da ve Batı'da, ama belki Doğu'dan ziyade Batı'da büyük tesirleri icra etmiş, İslam dünyasının, küresel çapta tesir yaratan son büyük düşünürü, büyük yüz akımız, Kuzey Afrikalı bilim adamı, filozof ve mutasavvıf (Hocaoğlu, 2007: 44).

Engels'e, Marx'tan Bourdeau'ya kadar alanında çığır açmış birçok filozofu etkileyen İbn-i Haldun oldukça karmaşık bir coğrafya ve siyasi iklimde yaşamıştır³⁹.

İbni- Haldun aydınlanmacı, Marksist ve postmodernist filozoflar arasında o kadar çok çalışılan bir isim olmuştur ki günümüzde var olan İran sorununa dair tutarlı ve geçerli tek mantıklı açıklama Asabiyet Kuramı ile yapılabilmektedir. İran devriminden yıllar önce F. Engels Sünni İslam dünyası ile Şii İslam dünyası arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır: *Sünni İslam dünyası 1000 yıldır İslam hilafetinin koruyuculuğunu üstlenmektedir. Fakat buna rağmen doygunluğa ulaşmıştır ve zenginleşmiştir. Şiiler içinse aynı şey söylenemez. Her zaman ikincil planda olmuşlar ve buna binaen kendileri İslam çoğunluğundan uzaklaşmışlardır. Bir topluluk ne kadar kalabalıktan uzaksa o kadar insanlar üzerinde tahakküm kurmaya yakındır.* Gerçekten de İbn-i Haldun Hz. Muhammed'den sonra Kureyş kabilesinin iktidarı birleştirici bir güç olamadığını, Hz. Ali'yi koruyamadıklarını ve A. Gramsci'nin⁴⁰ deyişiyle *hegemonya savaşını kaybettiklerini belirtmiştir.* Dolayısıyla hilafet Hz. Muhammed'in açıkça gösterdiği Hz. Ali'ye değil, Ümeyyeoğullarına kalmıştır.

İbni Haldun'un düşünce sisteminde *asabiyet* olgusu toplumların bir devlet kurmasının itici gücüdür. İbni Haldun devleti iktisadi hayatta karar alıcı bir mekanizma olarak görmez. Devlet iktisadi faaliyetlerin yürütülmesi için güvenli ve adaletli bir ortamın oluşturulmasını sağlamalıdır. Devlet, toplumu iç ve dış tehlikelerden korur ve otoritesini güçlü bir askeri örgütlenmeden alır. Devletin siyasi otorite olarak sağlayacağı adil, hak ve özgürlüklerin korunduğu ortam iktisadi refahın belirleyicisidir. Devletin geliştiği ve iktisadi açıdan refahın arttığı dönemde toplumda iktisadi açıdan bir rahatlık oluşur. Bu süreci devlet iyi yönetmelidir, israftan kaçınılmalıdır. Aksi halde devletin zayıflaması sonrasında çöküşü ve yıkılışı kaçınılmaz olur (Genç, 2015: 141)⁴¹. İbni Haldun göre toplumların

³⁹ İbn Haldun'un yerel özelliklerden hareketle evrensel bir kavram geliştirme başarısının en bariz örneklerinden birisi kuşkusuz kendisinin kullandığı asabiyet kavramıdır. Arap kabilelerinde kabile üyesi bireylerin dış tehlikelere karşı himayesi ve kabilelerarası rekabet açısından önem taşıyan asabiyet'in yeni özellik, etki ve bağlantılarını keşfeden Haldun, onun derinlemesine bir analizini yaparak, geliştirdiği **Medeniyet Kuramı**'nın merkezine yerleştirmiştir (Hasanov, 2016: 1440). İbni Haldun düşünce tarihinde, kültürlerarası ve zamanüstü bir eser olarak nitelendirilen **Mukaddime**'de asabiyyet kavramından yola çıkarak devletin iktisadi refahı sağlayabilmesi için üstleneceği görevleri ortaya koymuştur (Genç, 2015: 142).

⁴⁰ Antonio Gramsci, İtalyan Marksist kuramcıdır. Hegemonya, mevzi savaşı, toplumda altyapı-üstyapı ilişkilerinin incelenmesi, sivil toplum hareketleri gibi alanlarda kuramlar atmış ve Bourdeau, Althusser, Deleuze, Foucault gibi filozofları derinden etkilemiştir. Gramsci'ye göre kapitalist devlet gücünü hegemonyal gücü kullanarak elde edebilir. Ayrıca devlet hukuki gücünü zora dayanarak inşa edebilir, zora dayanmadan inşa edemediği gibi ise sivil toplum kuruluşları aracılığıyla rıza yoluyla elde edebilir. Gramsci'nin stratejisinin en önemli kısmı mevzi savaşı-cephe savaşı ayrımıdır. Ona göre devrim, kapitalistlerin ve devletin kalelerinin tek tek ele geçirilmesiyle elde edilebilir. Fakat bu esnada devletin güçlü olduğu cephe savaşına kesinlikle girilmemelidir. Bunu yapabilmeyen tek yolu ise düşmanı tanımaktan ve stratejilerin zamanında uygulanmasından geçer.

⁴¹ İbn Haldun'da devletin kurulması, yönetilmesi, güvenliğin sağlanması ve hükümdarlığın elde edilmesi için ihtiyaç duyulan siyasal gücün temelini asabiyet oluşturur. İbn Haldun'a göre güçlü bir asabiyete sahip olmak için ise, şeceresi güçlü bir asalete sahip olmak gerekir. Dolayısıyla, devlet kurucusu olmak, hükümdar olmak, kişinin kendi soy birliğini korumasını ve sürdürmesini zaruri kılmaktadır. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Haldun, bir kimsenin şeceresi ne kadar ulu ise şan, şeref ve gücü de o denli ulu olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ona göre, bir kimse, kendi kavminden ayrılmış ve başka bir kavmin himayesine girmişse, onun

gelişim farklılıklarının temeli insanların geçim tarzlarının ve uğraştıkları iktisadi faaliyet çeşitlerinin değişik olmasına dayanır. İbni Haldun farklı üretim tarzlarının ve ekonomik ilişkilerinin değişik sosyal yapılar oluşturduğunu ve bu yapıların bir etkileşim içinde olduklarını ortaya koymuştur. İbni Haldun'un toplumsal değişim sürecinde iktisadın rolüne ilişkin bu fikirleri günümüzde sosyal bilimlerde bütün canlılığıyla gündemde bulunmakta ve tartışılmaktadır. Devletin kuruluşu bağlamında İbni Haldun'un ortaya koyduğu asabiyyet kavramı toplumsal birliğin oluşması ve sürdürülmesinin temelidir (Genç, 2015: 142)⁴².

2.11 Kınalızade Ali'nin Devlet Düşüncesi (1511-1571)

Felsefenin bütün bilimlerin anası olduğu dönemde, felsefe kelimesi yerine hikmet sözcüğü de kullanılmış ve bu disiplin amelî hikmet, nazarî hikmet olarak ikiye ayrılmıştır. Nazarî hikmetle felsefenin kuramsal kısımları incelenirken, amelî hikmet uygulamalı felsefe olarak değerlendirilmiştir. Örneğin, İbn Miskeveyh, Nasîrüddîn-i Tûsî, Hüseyin Vâ'iz ve Celâleddîn Devvânî amelî hikmetle ilgili eserler yazan en ünlü düşünür arasında yer almaktadır. Bu silsileyi tamamlayan bir diğer düşünür ise XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun yetiştirdiği en önemli ilim adamlarından birisi olan **Kınalızâde Ali Efendi**'dir (Oktay, 2002: 185). Ahlâk-ı Alâî ise Kınalızâde Ali Efendi'nin en önemli Türkçe eseri olup, Türkçe yazılmış ahlâk kitapları arasında önemli bir yere sahiptir.

Ahlâk-ı Alâî'de, ahlâkın iki temel dayanak üzerine inşa edildiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi din, ikincisi ise felsefedir. Bu iki dayanağın hangisi öncelikli ve esas olandır sorusuna gelince, bununla ilgili bir karar vermek güçtür. Fakat eserin sistemi, tasnifi, bölümleri ve bölümlerinde açıklamaların büyük oranda felsefi birikime dayalı olduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte felsefi temellendirmelerin sürekli dinî metinler ve kültürle izah edildiği de bir o kadar barizdir. Yalnız asıl dikkat çeken, felsefi ve dinî temellendirmelerin hep bir uzlaştırma mantığıyla karşımıza çıkarılmış olmasıdır. Kimi zaman felsefe ile dinin çatışır gözüktüğü durumlarda ise Kınalızâde, dini esas alıp felsefenin doğru veya arındırılmış olanını tercih ederek, başka bir ifadeyle de felsefi birikim üzerine tekrar felsefe yaparak bu felsefe ile din arasında bir uzlaştırma çabasına girişmiştir. Zaten felsefe-din uzlaştırması da herhangi bir sorunun bulunduğu veya var sanıldığı durumlarda kendisini açığa çıkarır. Böylece felsefe ile din arasında bir sorun olmadığını göstermeye çalışan Kınalızâde tüm bu gayretleriyle, bir taraftan felsefe-din uzlaştırması yapmış diğer taraftan bu uzlaştırmayla ahlâkı temellendirmiştir (Bozkurt, 2013: 90). Kınalızade'ye göre **ahlâk**, kuramsal (nazarî) ve uygulamalı (ameli) hikmet diye ikiye ayrılır. Birincisi, daha çok insan bilgileriyle, ikincisi ise faaliyetleri ile

himayesinde olduğu kavmin mensupları değerinde bir şeref ve asalete sahip olması mümkün değildir. Hatta o kimsenin hizmetçi olarak çalıştırılmasında bir sakınca görülmez. Bu demektir ki, hükümdar olmak ve devleti kurmak ancak, güçlü bir asabiyyete dayalı bir siyasal güçle mümkündür (Geçit, 2018: 636).

⁴² İbni Haldun iktisadi kalkınma düşüncesinin temelinde siyasi istikrar, devletin sağlayacağı güvenli ortam, işbirliği sonucu ortaya çıkacak uzmanlaşma, emeğe dayalı üretim, ahlaki değerlere bağlılık unsurları vardır. Özellikle ekonomik kalkınma ve büyüme sürecinde değerler göz ardı edilmemesi gerekmektedir. İktisadi refaha oluşturulacak bir kalkınma programı kapsamında değerler korunarak ulaşılabilir (Genç, 2015: 142).

ilgilidir. Birincisinde başarılı olmak bizi nazari kemale, ikincisinde başarılı olmak ameli kemale götürür. Her ikisinin aynı şahısta toplanması, tam ve hakiki saadetin gerçekleşmesi anlamına gelir. Kınalızâde'ye göre ameli felsefe veya hikmetin üç ana konusu (*bireysel ahlâk, aile ahlâkı ve siyasi ahlâk*) vardır. Ahlâk, kişinin ne şekilde olgunluğa ulaşacağını gösterir. Aile ahlâkında ise Kınalızâde, ahlâkı aile çevresinde ortaya koymaya çalışır. Devlet ahlâkında ise, şehirlerin veya ülkenin ahlaklı ve faziletli yönetimini konu edinir. Kısacası Kınalızade, Ahlak-ı Alai adlı eserinde ideal insan, ideal aile ve ideal toplum oluşturmak konusunu ele alarak incelemeyi amaçlar (Ocak, 2012: 127). Ahlak-i Alai'de, adalet dairesi gibi Türk devlet geleneğinin önemli unsurlarına rastlamaktayız. Kendisinden önce kaleme alınmış olan eserlerden de yararlanan Kınalızade, *ahlak* konusunu en geniş şekilde ele almaya çalıştığı gibi, devlet yönetiminde adaletin önemine de vurgu yapmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Kadim Türk Milletinin binlerce yıllık devlet örgütü tecrübesi ve Mustafa Kemal Atatürk'ün ilke ve devrimleri dikkate alındığında, *ideal devlet örgütü modeline* yönelik aşağıda yer alan yaklaşımların (**akıl ve bilim, asabiyet, adalet ve ahlak**) göz önüne alınması gerektiği ve temel unsurlar olarak değerlendirilmesi öngörülmektedir.

3.1 Akıl ve Bilim

Kurucu ve kadim bir halk olan Türklerin daha insanlığın ilk dönemlerinden itibaren felsefenin temellerini atmıştır. Türklerin bilhassa İslam felsefesinin temelini oluşturan akıl ve bilimi kullanarak gerek teolojide gerek diğer sosyal, fen ve sağlık disiplinlerine katkısı oldukça büyük olmuştur. Halbuki Avrupa aydınlanması henüz XVIII. yüzyılda başlamıştır⁴³. Gerçi Avrupa bu aşamaya gelene kadar birçok problemle uğraşmıştır. İşte Avrupa'nın bu sorunlarla boğuştuğu dönemde Türk-İslam medeniyeti zirve noktasındaydı. Ne var ki, aynı zamanda tüm İslam aleminin de bayraktarlığını yapan Türkler felsefeden, akıl ve bilimden uzaklaşınca duraksamaya, daha sonra da çöküş sürecine (*girdabına*) girmiştir; buna mukabil Avrupa medeniyeti aydınlanma sürecini yaşamaya başladı. Kadim Türk düşünce sistemi Sokrates'i, Eflatun'u ve Aristo'yu; Eflatun ve Aristo Farabi'yi, Farabi de Endülüs üzerinden Avrupa filozoflarını etkiledi. Birçok Türk-İslam bilim adamının eserleri batı ve doğu dillerine çevrildi. Yani Avrupa aydınlanmasından önce Türk-İslam medeniyeti çoktan aydınlanmıştı ama sonra bunu XII. asırdan itibaren sürdürmedi. Akıl ve bilim dışında ne kadar safсата, hurafe ve batıl inanç varsa gündelik hayatın içinde yer almaya başladı. Mustafa Kemal Atatürk ile başlayan Türklerin akıl ve bilimi merkeze alma anlayışı devrimler ile önemli bir mesafe kat

⁴³ Modernliğin felsefi temelleri Aydınlanma felsefesinin bir ürünüdür. Aydınlanma felsefesinin temel sloganı Kant'ın şu özgün ifadesinde sembolize edilmektedir. *Kendi aklını kullanma cesaretini göster*. Bu bağlamda Aydınlanma, insanın kendi kusuruyla içine düştüğü erişkin olmama durumundan kurtulması olarak nitelenmektedir. Erişkin olmama durumu ise insanın kendi aklını kullanamamasıdır. Kendi aklını özgürce kullanan insanın sürekli olarak ileriye doğru bir gelişme içinde olacağı düşünüldüğünde Aydınlanma felsefesinin en önemli dinamiği ilerleme düşüncesidir denilebilir (Uyanık, 2006: iv).

etmiştir. Kaldı ki Atatürk medeniyetin anahtarını akıl ve bilim şeklinde tanımlamış, hayat ve insanlık gereklerinin başına akılı ve bilimin gelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Aslına bakıldığında Atatürk yapmış olduğu devrimler ile Türk tarihinde Gazali döneminden sonra yaşanan akıl ve bilime yönelik gerilmeyi bir çırpıda kesip atmıştır. Bu bağlamda Atatürk, Türk tarihine gerçek akılcılık çağını 800 yıl sonra tekrar başlatan eşsiz bir devrimcidir. Aslına bakıldığında bu durum zaten yüce Tanrı'nın çok önemli bir buyruğu olup, konunun önemine binaen, elçisi vasıtası ile göndermiş olduğu kutsal Kitap (Kur'an)'ta hem de ilk buyruğu olan **oku** sözcüğü ile inanları bilgilendirmiş, *aynı şekilde*, yine kutsal Kitap'ın birçok yerinde **akletmeyi** buyurmuş, inanların dikkat etmesi gerektiğini öğütlemiştir⁴⁴.

Yusuf Has Hacip, insanın şerefli bir varlık olduğundan bahsederken onun akıl ve iradesine vurgu yapmaktadır. Özellikle aklın bilgelikten beslenmesi ve davranışların buna göre şekillenmesi noktasında insan olmanın ayrıcalığına dikkat çekmektedir. Yazar, bireyin aklını kullanabilmesi, bilgili olması ve bildiğini yaşantılayabilmesi, dinî duyarlılığa sahip olması ve içsel, davranışsal anlamda dinî bütünlüğü elde etmiş olmasını, ölüm bilinciyle yaşamını değerlendirmesi gerektiğini ve bu nitelikleri ahlak ile birleştirdiği takdirde de dünya ve ahiret saadetine ulaşabileceğini ifade eder. Sonuç itibarıyla, Yusuf Has Hacib'de akıl ile bilgi iyilik noktasında birleşir ve erdemi oluşturarak bireyi mutluluğa götürürler (Çakıcı, 2015: 184). Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temeline akılı ve bilimi yerleştiren ve; *benim manevi mirasım bilim ve akıldır* sözüyle bir ülkenin geleceği için bilime ve akla bağlı olduğunu söyleyen Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye'nin de geleceğinin akıl ve bilimden geçeceğini her zaman vurgulamıştır. Ancak bu paradigmadan ilerleyen süreçlerde bir eksen kayması yaşanmıştır. Halbuki *bilimi ele geçiren milletler köleler arenasını terk ederler* (Erdemgil, 2018). Bu bağlamda ivedilikle sosyal hukuk devleti stratejileri de dahil olmak üzere tüm siyasal stratejilerde akılı ve bilimi esas alan politikalara ağırlık verilmeli, akıl ve bilimi önceliklendiren stratejiler göz önüne alınmalıdır⁴⁵.

3.2 Asabiyet

Milletlerin özgün hallerini koruyarak, güven içinde ve yüksek bir refah düzeyinde varlıklarını sürdürebilmeleri, öncelikle etkin bir siyasal, sosyal ve iktisadi yapı ile mümkündür. Bu bağlamda ilgili

⁴⁴ Doğru (sahih) bir iman için akli düşünceye özel bir önem atfeden Kur'an'a göre, imanın yeri kalptir; ancak onun sözünü ettiği kalp, bizim akıl dediğimiz şeydir. Kur'an, dolayısıyla İslam, imana giden yolda işlevsel akla, onun önemine özel bir vurgu yapar. O, akılı kullanarak imana ulaşmayı önerirken, özellikle yaratılışa, evrene ve evren içinde gerçekleşen olaylara dikkat kesilmemizi bizden ister. Çünkü Tanrı'nın varlığı ve birliği bilgisine, dolayısıyla imanına ancak bu suretle doğru bir şekilde ulaşılabilir. Esasen neyin iyi ve doğru, neyin yanlış ve kötü olduğu bilginse bizi ulaştıran da akıldır. Dolayısıyla Kur'an'a, İslam'a göre akıl, iman için gerekli işlevsel bir unsur olmaktadır (Esen, 2011: 85).

⁴⁵ İslam'ın evrensel bir mahiyet taşıyan mesajlarının, özellikle Müslümanlar tarafından yeniden anlaşılması gerekmektedir. Kuran'a göre insanlığın başına gelen olumsuzluklar, özel olarak İslam'ın mesajının taşıdığı manadan değil, insanların kendi tercih ve eylemlerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Müslümanların içine sürüklendikleri açmazdan kurtulabilmeleri öncelikle **aklı yeniden keşfetmelerine** ve eleştirel yaklaşımı içselleştirmelerine bağlıdır. Bu süreç, bireyin imani-ahlaki gelişimini artıracak gibi, dolaylı olarak toplumsal sistemlerin de değişimini sağlama dinamiğine sahip olacaktır (Onat, 2011: 97).

toplumun birinci derece ihtiyaç duyduğu değer, hiç şüphesiz yeraltı ve yer üstü zenginliklerden ziyade; kendi içindeki yardımlaşma, dayanışma, fedakârlık ve diğerkâmlıkta bulunabilme hasletleri olduğundan şüphe yoktur. Bu bağlamda güncel yazında sosyal sermaye olarak ifade edilen güvene dayalı yoğun ve kaliteli iletişim düzeyi ile İbn Haldun'un Mukaddime'sinde geniş yer bulan; kendini içinde yaşadığı topluma ait hissetme ve onun iktisadi anlamda refahı ve düşmanlarına karşı da güçlenmesi için özverili çalışma ve fedakârlıkta bulunma duygusu olan asabiyet, bu manada güçlü benzerlikler arz etmektedir (Karagül, 2015: 1)⁴⁶. Aralarında kandaşlığa dayalı yakınlık bağı bulunan insanlar, uğrunda savaşmayı ve can vermeyi de içine alan tümüyle doğal bir yardımlaşma ilişkisi oluştururlar. Yakınlık bağı efendi-köle ilişkisinin bazı türleri ya da and içmiş olmakla sağlanabilirse de, oluşan bağ asabiyye kavramının temelindeki soy kaynaşmasının gücüne erişemeyecektir. Burada daha önemli olan konu şudur ki, İbn Haldun'a göre asabiyye kavramı, başka toplumsal olay ve olguları etkileyen ve onlardan etkilenen toplumsal bir olgudur. İbn Haldun asabiyye olgusunu toplumsal yapının genel yaşantısı ve değişimi içinde işlev gören parçalardan (variables) birisi olarak görmüş, onu sosyolojik açıdan değerlendirmiştir (Topses, 2014: 94). Bu bağlamda değerlendirildiğinde İbn Haldun'a özgü kan birliğine dayanan asabiyet, esasına bakıldığında, toplumsal bütünlüğü sağlamada bir çeşit çimento vazifesi görmektedir.

Sosyal bir varlık olan insanın birlikte yaşaması zorunlu olduğundan bu birlikteliğin belirli kurallarının olması da kaçınılmazdır. Aksi takdirde iktisadi, siyasi ve askeri konularda hedeflediği başarıyı elde edemeyecek olan bireyin ve toplumun temel ihtiyaçlarını dahi karşılaması mümkün olmayacaktır. Bu nedenle her alandaki başarı için gerekli olan sağlıklı bir sosyal düzen için sosyal sermaye güven düzeyini temel alırken, İbn-i Haldun'un asabiyet düşüncesi ise aidiyet ve bağlılığı dikkate almaktadır. Bir toplumda bireylerin birbirlerine güvenini yansıtan sosyal sermaye; kaynakların etkin kullanılması, bürokrasinin ve iç güvenlik harcamalarının azalmasıyla, adil ve fedakârca çalışmayla ülkenin iktisadi kalkınmasına imkân tanımaktadır. Asabiyet düşüncesi ise bireylerin içinde buldukları topluma olan bağlılıkları sayesinde ortak hedefler için beraberce mücadele vermeleriyle ilgili toplumun özellikle düşmanına karşı zafer elde etmesine imkân vermektedir. Elde edilen bu zaferle sağlanan güvenli ortam sayesinde bireylerin ve devletin mülk edinmesi daha kolay olmaktadır. Görüldüğü üzere gerek sosyal sermaye anlayışında gerekse asabiyet düşüncesinde toplumların iktisadi ve siyasi başarılarının temellinde uyumlu bir sosyal birliktelik yatmaktadır (Karagül, 2015: 1). Bu bağlamda, içinde yaşadığımız dönemde, ayrışma, çatışma ve parçalanma şeklinde karşımıza çıkan siyasal ve sosyal sorunların üstesinden gelinmesinde, İbn-i Haldun'un Mukaddime adlı eserinde yoğun

⁴⁶ Toplumsal bir zorunluluk olarak ortaya çıkan, organik yapıdaki devletin, kurucu unsurlardan biri olan asabiyete bağlılığı azaldıkça ömrünün de kısaldığı ve çöküşe doğru yol aldığı düşüncesi, İbn Haldun'un siyaset kuramının öne çıkan ayrıntılarından. İbn Haldun'a göre kent uygarlığının kurulması ile birlikte riyasetten hükümdarlığa dönüşen devlet kurumunu beş temel aşama beklemektedir. **Tavırlar Kuramı** adıyla anılan bu beş aşama; devletin ortaya çıkışı, yükselişi ve nihayetinde çöküşü ile neticelenmesini konu alır. *Devlet aşamaları çoğunlukla beş aşamayı geçmez* diyen İbn Haldun, bu aşamaları insan organizması ile ilişkilendirmiş ve toplamda 120 yıl sürdüğünü belirtmiştir (Aydın, 2015: 6).

bir şekilde işlediği asabiyet ve devlet kuramlarının etkili olacağı muhakkaktır. Çünkü toplumların varlığını, **güçlü bir devlete** bağlayan İbn-i Haldun, devletin kuruluşunu ve devamlılığını da toplumdaki kuvvetli bir asabiyet düşüncesinin mevcudiyetine dayandırmaktadır. Bu bağlamda bugün Türkiye ve diğer İslam coğrafyasında görülen; sosyal, siyasal ve iktisadi çöküşün temelinde ilgili toplumlarda görülen sosyal ve kültürel ayrışmanın olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla kan ve gözyaşının asırlardır eksik olmadığı Türk ve diğer İslam coğrafyasında bu halin son bulması, ancak ilgili toplumlarda İbn-i Haldun'un ifade ettiği Asabiyet Kuramı gereği, birlik şuuru ile küresel devlete giden yolun çakıl taşları olan şehir devletler yerine, cihanda söz sahibi olabilecek kudrete sahip güçlü ve adil devlet bilincinin tesis edilmesi şarttır (Karagül, 2016: 58). İşte bu noktada güçlü ve cihangir bir devlet anlayışının en temel unsurunu oluşturan asabiyet yaklaşımı Atatürkçü Türk Milliyetçiliği üzerine bina edilmelidir. Atatürkçü Türk Milliyetçiliği anlayışı zaten bir ilacın terkinde yer alan **kök molekül** niteliği taşımaktadır.

- Atatürkçü Türk Milliyetçiliği

Tarihin çok eski devirlerinden itibaren millet ve devlet olarak sahneye çıkmış kurucu halk olan Türk Milleti, diğer milletlere ve insanlığa faydalı işler yapmış, medeniyet ihdas etmiş, ihya etmiş ve tüm insanlık adına medeniyetin gelişimine katkıda bulunmuştur. Tarihsel süreç incelendiğinde, Türk Milleti'nin ve kurmuş oldukları devletlerin süreklilik arz ettiği, başka milletlerin tarihlerinde bir veya iki defa görülen yükselişlerin, Türk kavmince defalarca yaşandığı müşahade edilmektedir. Türkler nasıl ki geçmişte tarihe mal olmuş hep büyük ve önemli işler başarmışsa, gelecekte de insanlığa ve medeniyete yine önemli katkılar yapacağı ve tarihe damga vuracağı muhakkaktır. Yukarıda izah edildiği üzere bu özellik Türklerin binlerce yıllık bir süreçte kemale eren kendilerine mahsus en çağdaş genetik özelliklerinden (R1b ve R1a) kaynaklanmaktadır. Kurucu halkın bu genetik özelliği, nesilden nesle aktararak evrim geçirerek gelmiş, yönetici, savaşçı ve bilim adamı şeklinde bir vasıf kazanmış ve günümüzdeki en modern halini almıştır. Binaenaleyh, **muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur** cümlesi Atatürkçü Türk Milliyetçiliğini veciz bir şekilde ifade etmektedir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Devleti, atalarının pırlanta misal bu mirasını ve bayraktarlığını bir adım daha öteye götürmek için milliyetçiliğe yönelik kültürel çalışmalara yönelmeli ve ilgili çalışmaları bir stratejik plan dahilinde artırarak geliştirmeli ve sürdürmelidir. Diğer bir ifade ile Türkiye dış ve iç siyasal stratejilerinde Atatürkçü Türk Milliyetçiliği çerçevesinde hareket etmeli ve bu düşünceden hareket ederek çalışmalarını yürütmelidir. Kaldı ki *Türk çocuğu atalarını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır*. Zaten Atatürk'ün anlayışı; gönenç seviyesi yüksek, diğer milletlerden çalışması ve aklıyla üstün, gelecek nesli de düşünen ve onun için yaşayan, disiplinli ve psikolojik olarak sağlıklı, dinamik bir millet yaratmaktır. Bu bağlamda özellikle Türk gençlerine ve yeni nesle yönelik özel çalışmalar yapılmalı ve Atatürkçü Türk Milliyetçiliği çerçevesinde vizyon verilmelidir.

3.3 Adalet

İnsanoğlu var olduğu andan itibaren toplu olarak yaşama ihtiyacı duymuştur. Dolayısıyla insanların toplu olarak yaşama ihtiyacından itibaren artık adalet düşüncesinin de insanların zihinlerinde oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Bu nedenle bu kavramın bir bulucusu ya da kurucusu yoktur⁴⁷. Bununla birlikte filozof ve düşünürler de *adalet* kavramını ahlak ve siyaset felsefesinin temel öğelerinden birisi olarak kabul etmişlerdir (Demirtaş, 2016: 2435). Bu bağlamda adâlet, insanlık tarihi boyunca üzerinde en çok durulan kavramlardan biri olmuştur⁴⁸. Düşünce tarihinde dört erdem ve bunlardan en kapsamlı olan adâletin temel amacı *mutluluğa ulaşma çabası* ile yakından ilgilidir. Fârâbî’de adâlet kavramı hem nefsin bir erdemi olarak ele alınmış aynı zamanda adâletin sosyal ve toplumsal yönüne değinilmiştir. Fârâbî’de adâlet **sevgiye** tabii iken Modern paradigma da ise adalet **korkuya** tabii tutulmuştur. Fârâbî, adalet kuramı ile insanlığın en keskin ve en gerçekçi yönüne değinerek sevginin yokluğu ile erdemsiz bir toplumun oluşacağını ifade ederek adeta modern çağa gönderme yapmıştır (Akşit, 2018: 23). Kınalızâde’ye göre amelî kuvvet güzel ahlâk ile süslenmiş olup ölçülü davranışların meydana gelmesine sebep olursa buna adalet denir. Adalet erdemlerin en üstünü olup, esas itibarıyla eşit ve dengeli olmaktır. Adaletin eşitlikten geçen yolu birliğe, oradan da yüce Tanrı’nın birliğine kadar uzanan manevi tarafları vardır (Arslan, 2014: 54). Adalet kavramı, insan ve toplum için en temel erdemlerden birisidir. Adalet, kendisi bir erdem olmanın yanında bütün erdemlerin bir araya gelmesinden ortaya çıkan ve en önemlisi başkasına etki eden toplam bir erdemdir. Bunların dışında adalet, tabiat ve evren düzleminde mevcut olan ilahi veya metafizik yönü bulunan bir kavramdır. Yani, adalet, hem insanı kuşatan evrende pasif bir şekilde var olan ve keşfedilmeyi bekleyen, ilahi düzene işaret eden bir kavram hem de akıllı bir varlık olarak insandan beklenen psikolojik, sosyolojik ve siyasi bir erdemdir⁴⁹. Bir yönüyle *hakkı gerçekleştirmek*, yerli yerine

⁴⁷ Bunula birlikte adaletin kurucusu yüce Tanrı’dır. Nitekim yüce Tanrı insanlık tarihi boyunca nice Elçiler göndermiş ve onları Tanrısal mesajı insanlara iletmekle görevlendirmiştir. Bu Elçiler kendilerinin de tabii olmaları emredilen vahiy doğrultusunda kulluğun nasıl yapılacağını insanlara uygulamalı olarak göstermişlerdir. Bu kapsamda, kutsal kitap Kur’an’da da ifade edildiği üzere (Ahzâb 33/21), yüce Tanrı’nın son Elçisi Hz. Muhammed, Müslümanlar için muhteşem bir örnektir; ve ona indirilen kutsal kitap Kur’an, tevhid anlayışına sadık bir kulluk icra etme noktasında kıyamete dek insanlığa rehberlik edecek mahiyet ve mükemmellikte bir kitap olup, burada belirtilen söz konusu kulluk kaideleri, ya yapılması emredilen davranışlar ya da kaçınılması istenen yasaklar şeklindedir. Bu bağlamda **tevhîd** inancına sadâkatten sonra yüce Tanrı’nın insanlık ailesine emrettiği en önemli ilkelerden birisi **adâlettir** (Kara, 2013: 138).

⁴⁸ Adalet kavramı hem ahlak hem de siyaset felsefesinin de her zaman en önemli konularından biri olmuştur. Kavramın bu kadar önemli olmasında herhalde onun oldukça zengin bir tarihsel gelişim sürecine sahip olması ve uzun yıllar felsefe literatürü içinde değerlendirilmesi yatmaktadır. Çünkü adalet kavramı içerisinde hem ilahi hem de insani özeliği barındırır. Özellikle ilahi dinlerde insan-insan ilişkisi gibi insan-Tanrı ilişkisi de bizi bir bakıma hak arama temelinde yine adalet kavramına götürür (Demirtaş, 2016: 2435).

⁴⁹ Adalet erdemini on iki farklı türde sınıflayan Kınalızâde’ye göre; menfaatten uzak saf dostluk (sadakât), karşılıklı anlaşma ve kaynaşma (ülfet), hakka bağlılık (vefâ), başkalarının dertlerini paylaşmak (şefkat), yakınlarını ziyaret edip ilgilenmek (sıla-i rahim), yapılan iyiliğe fazlasıyla karşılık vermek (mükafât), birlikte yapılan işlerde güzel davranışlar sergilemek, (hüsn-i şirket), herkese karşı dürüst davranmak (hüsn-i kadâ), yakınlarının ve dostlarının sevgisini kazanmak (teveddüd), yüce Tanrı ve elçisinden gelen şeyleri gönülden kabul etmek (teslim), elinden gelenleri yaptıktan sonra işlerini yüce Tanrı’ya havale edip ona

koymaktır (Maraş, 2017: 20). Adaletin **hak** temeli üzerinde gerçekleştiği, ancak aralarındaki ilişkinin karşılıklı bir ilişki olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Çünkü adalet, hakka bağlıdır ve hak da, bir şey yapmaya ve istemeye yetkili olma anlamına gelir. Bir şey yapmaya yada istemeye yetkili olmak ise, yapmak ve istemek eylemleri güvenceye alındığı taktirde, yapmak ve istemek konusunda herkes için aynı düzenlemeler yapıldığı taktirde yani koşullar uygun hale getirildiği taktirde bir anlam ifade eder. Bu düzenlemeleri yapacak olan da devlettir. Devlet, yapacağı düzenlemeleri hukukun bir normu, kriteri, ideali olan adalet ile gerçekleştirebilir. Hak, ister doğal olarak sahip olunan bir şey olsun, isterse pozitif olarak verilmiş bir şey olsun, saygı gösterilmesi gereken bir durumdur. Saygı, sevgi ve lütuf gibi duygusal bir tutum olmadığı için, adalet, hakkın niteliğinden ötürü, elde edilmesi için diretilmesi gereken bir değerdir. Ne var ki, yapmak ve istemek yetkisi, yapmak ve istemek gücünde olmak sayesinde gerçekleşebilir. İşte adalet, bu güçtür. Bu güç, manevi olmak bakımından ahlaki, maddi olmak bakımından da hukukidir (Gündoğan, 2005: 86-87). Bu bağlamda kadim Türk devlet geleneğinde adalet ve sosyal devlet anlayışı, devlet örgütünün ana omurgasını oluşturmaktadır⁵⁰. Nitekim *devlet-i ebed-i müddet* kavramı da devlet anlayışının özünü ve özetini ifade etmektedir. Kadim Türk Milleti'nin ihdas etmiş olduğu devlet örgütlerinin tamamında adaletli yönetim ile birlikte zümreler arasında ahenk, akıl ve bilim bir biri arkası sıra gelen devletten devlete tevarüs etmiştir.

Türk düşüncesinde adalet kavramı en merkezi kavramlardan biridir. Özellikle toplumsal paylaşım noktasında *Nizam-ı Alem* kavramı, evrende var olan adaletli paylaşımı topluma yansıtmayı hedef almaktadır (Maraş, 2017: 20). Binaenaleyh, Türk devlet felsefesine göre meşruiyetini töreden (*hukuktan*) alan ve sadece kendi ülke sınırları dâhili için değil, cihanşümül sorumluluk yüklenen Türk hükümdarına sonsuz hâkimiyet yönetim yetkisi verilmemiş, dini değerler, kadim gelenekler ve yasalar ile yönetim gücü sınırlandırılmıştır. Adeta modern devlet kuramında kuvvetler ayrılığı marifetiyle tesis edilmeye çalışılan denetlenebilir bir devlet anlayışının erken dönem tezahürü olarak kabul edilebilecek bir tatbikat söz konusudur. Modern devletin yetkilerini ve görevlerini anayasada belirlemesi gibi Türk devlet geleneğinde de *töre ve yasalar* marifetiyle hükümdarın iktidarının çerçevesi belirlenmiş ve denetlenebilir kılınmıştır. İslam öncesi ve sonrası Türk devletlerinin temel ilkeleri olan gelenek-töre-şariat-yasa-akıl hükümdarlar başta olmak üzere devlet kurumlarının, idarecilerinin yetki ve güçlerinin hudutlarını belirleyen başlıca âmil olmuştur (Ahmetbeyoğlu, 2020: 46). Bu bağlamda Türk siyaset felsefesi ile birlikte neredeyse batı kaynaklı filozofların neredeyse tamamı, bir devletin hukuk sistemi

güvenmek (tevekkül), yüce Tanrı'ya kulluk etmek (ibâdet) gibi huylar, insanın adalet erdemiyle vasıflanmasını sağlayan faziletlerdir. Öte yandan Kınalızâde'ye göre adalet erdemi itidal noktalarını aştığı zaman çeşitli erdemsizlikleri doğurur. Ona göre, adaletin ifratı zulümdür. Zulüm şer'an yasak olduğu halde, bir kimsenin hakkına tecavüz edip, ırzına, malına ve canına zarar vermektir. Adaletin tefrit noktası ise inzilamdır ki, bir kimsenin başına gelen her çeşit zulme boyun eğmesi ve sefalet düşmesidir (Arslan, 2014: 55).

⁵⁰ Adalet ve hukuk Türk kültürünün ve toplumunun zirve müessesesi olan devletin temelini oluşturmuştur. Türk devletini Töre etrafında teşekkül etmiş bir anlayışın ürünü olarak değerlendirmek gerekmektedir. Hükümdarın Kut sahibi olması gerekliliği Töreyle bağlı kalıp kalmaması ile ilişkilendirilmiş, Töreyle bağlı olan hükümdar Kut sahibi sayılmış, Töreyle uymayan hükümdarlığını yitirmiş hatta bazen katledilmiştir (Ahmetbeyoğlu, 2020: 45).

yani adaleti ne kadar güçlü ve insan kaynaklarının yönetimi ne kadar başarılıysa devlet de bununla doğru orantılı olarak güçlüdür. Hatta bekası bile buna bağlıdır. Bu konuya dair tarihte birçok örnek mevcut olup, özellikle Bilge Kağan, Fatih Sultan Mehmet ve Mustafa Kemal Atatürk'ün uygulamaları ayrı önem taşımaktadır. Elbette askeri strateji dehası Mete Han ve Attila stratejik yönetim açısından önem taşırlar. Ancak bu yeteneklere ilave olarak hukuk ve ideal devlet tasarımı açısından Bilge Kağan⁵¹, Fatih ve Atatürk stratejik olarak da deha ve Türkleri küresel güç taşıma kapasitesine sahip oldukları için ayrı bir şekilde değerlendirilmelidirler.

Devlet insanın insanca, güven içinde yaşayabilmesi için vardır. Adaletin, **hukukun üstünlüğü**⁵² **bilincinin**, temel hak ve özgürlüklerin olduğu, yüksek güven kültürünü esas alan, insanın yaratıcı yeteneklerinin özgürce etkin olmasına imkân sağlayan bir devlet, adaletin etkin olduğu ahlaklı bir toplumun oluşmasına ve gelişmesine imkân sağlayabilir (*unutmamak gerekir ki, bilim ve para daima güvenli ortamları sever; aynı zamanda yaratıcı yetilerinin farkında olan insanlar da, ancak güvenli ortamlarda yaratıcılıklarının anlamlı olacağını bilirler*) (Onat, 2011: 103)⁵³. Fârâbî'nin *adâlet*

⁵¹ Bilge Kağan, Fatih Sultan Mehmet ve Atatürk'ün ortak özellikleri adil bir hukuk sistemine sahip ideal devlet özelliğine haiz bir sistem yaratmalarıdır. Bilge Kağan, öncelikle mükemmel işleyen bir devlet örgütü oluşturdu. Tonyukuk, Bilge Kağan'ın amcası Kapgan Kağan döneminde strateji ve planlamadan sorumlu vezirdi. Bilge Kağan, amcası Kapgan Kağan'dan sonra Göktürklerin lideri olmuş ve Tonyukuk hariç bütün devlet adamlarını görevden uzaklaştırmıştır. Fakat stratejinin önemini bilen Bilge Kağan, Tonyukuk'un görevine devam etmesini istedi. Tonyukuk strateji uzmanı olarak Türkleri birleştiren gücün gelenek ve savaş olduğunu biliyordu. Dolayısıyla Bilge Kağan'a bunu sık sık nasihat etti ve Türklerin yerleşik hayata geçip Budizm dinini benimsemelerini önemseyerek diğer bazı Türk kabileleri gibi milli benliklerinin kaybolmasını engelledi. Bu Orhun Yazıtlarında açık bir şekilde yazar: *Sen töreni bozmadıkça seni kim yenebilir?* Bilge Kağan lider olmasına rağmen, ordunun lideri Kültigin idi. Askeri yetenekleri Bilge Kağan'a göre daha ileri seviyede olan Kültigin ordu tarafından çok sevilmekteydi ama kendisi de ağabeyi Bilge Kağan'a oldukça sadıktı. Aslında Bilge Kağan diplomatik başarısı sayesinde amcası Kapgan Kağan'ı devirdi. Kültigin çok genç yaşlarda amcasına Mete Han'ın babası Teoman'a yaptığı darbenin benzerini yapmak istedi ama başarılı olamadı. Kapgan Kağan'ın Türk hukuk sistemine aykırı olarak kendi evlatlarını Kağan ilan etmesi ordunun sabrını taşırdı ve Bilge Kağan lider oldu. Dolayısıyla Bilge Kağan'ın en büyük özelliği tarihten ders almasıdır ve bu sayede hukukun ve geleneklerin önemini kavramış, ideal devlet anlayışına sahip (*halkın refah ve mutluluk içerisinde yaşaması*) bir devlet felsefesi oluşturmuştur. Bilge Kağan bu özellikleriyle Türklerin, Çinlilerin içerisinde eriyip gitmelerini engellemiş ve İslam dini öncesi en büyük Türk lideri olduğunu kanıtlamış, güçlü bir lider olarak eşgüdüm mekanizmasını çok faal bir şekilde işletmiştir. Örneğin kendisi üst düzey bir askeri bilgiye sahip değildir ama kardeşi Kültigin sayesinde ordu örgütünü elinde tutmayı başarmıştır. Halkın mutluluğunu ve refahını önemsemiştir.

⁵² Ahlaklı ve adaletin egemen olduğu bir toplumun yaratılabilmesi için hukuka ve hukukun üstünlüğü bilincine ihtiyaç vardır. Bu doğrultuda özellikle Medine döneminde nazil olan ayetlerin yeni bir toplum inşa etme gibi bir hedefinin olduğu kolayca anlaşılabilir. Nitekim Kur'an'da *ahkam ayetleri* olarak isimlendirilen hukuki nitelik taşıyan ayetler vardır. Ancak Kur'an salt bir hukuk kitabı değildir. Kur'an'daki hukuk çağrıştıran ayetlerin bile, Kur'an'ın genel bütünlüğü içinde bir ahlaki boyutu mutlaka vardır. Söz gelimi, *hırsızın elinin kesilmesinden söz eden ayeti* ele alalım. Hırsız yakalayan insana, yakaladığı kimsenin elini kesme yetkisi hiçbir zaman verilmemektedir. Öyle ise, bu ayetin kurucu evrensel ahlaki ilkesi, hırsızlığın toplumsal hayatın sağlıklı bir şekilde yürütülmesinin önündeki en ciddi ahlaki engellerden birisi olduğu bilinci ve onun elin kesilmesini gerektirecek kadar kötü bir fiil olduğunun ortaya konulmuş olmasıdır. Bu ayetle ne hırsızlık tanımlanmıştır, ne de el kesme işinin ne zaman ve nasıl gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Buradan çıkan sonuç, toplumu yönetenler, toplumun huzur ve güveni açısından mutlaka hırsızlığı önlemek zorundadırlar. Bunun nasıl yapılacağı ise yargıya kalmaktadır (Onat, 2011: 104).

⁵³ Öte yandan uhrevi tasavvur ve inançların dünyevi yansımalarını; inancın ifade edilme ortamı ve alt yapısının teşekkülüne imkan verme olarak belirleyebiliriz. Bu bağlamda ulus devlet, vatandaşlarının ekserisinin

kuramında rasyonel adâlet kavramı ideal formu içerisinde tam olarak anlaşılıp gerçekleştirilirse ilâhî adâlet kavramı ile eşleşebileceğini ortaya koyar. Aynı zamanda bir toplumda adâletin uygulanması ve sürekliliği için âdil bir hukukun zorunluluğunun gerekli olduğunu işaret eder. Bu hukuk başlı başına bütün insanlara eşit olarak muamele eden ve yüce insan nitelikleri ile donanımlı âdil bir yönetici tarafından uygulanmadığı sürece tek başına adâleti sağlamaya yeterli değildir. **Erdemli toplumda adâlet sevgiye tabi olarak ifade edilmiştir.** Aksi takdirde devlet tüm insanlardan aldığı güçle insanlarda bir korku tekeli olur ve insanları barış içinde tutmayı sağlarsa bu durumun sahte bir adâlet anlayışı doğuracaktır. Bu adâlet anlayışı ise erdemsiz olan devletlerin özellikleridir (Akşit, 2018: 38). Kınalızade'nin ifade ettiği üzere insanların bir arada yaşaması ve kaynaşması, birbirine üstün gelme mücadelesini de beraberinde getirmektedir. Bu mücadelenin zararlarında korunmanın ise iki yolu bulunmaktadır. Birincisi **adalet** ve devlet dairesinde tatbik edilen hükümlerin yerine getirilmesidir. İkincisi ise **sevgi** (*muhabbet*) yoludur. Bu ikinci yol; okumuşlara ve ileri gelenlere mahsus bir yoldur, zira bütün halkın birbirini sevmesi pek mümkün olmayabilir. Ancak, *sevgi olunca adalet yoluna ihtiyaç kalmaz.* Kınalızade, *sevgi adaletten üstündür* demektedir. Buna gerekçe olarak da; *sevginin normal olan doğal birliğe, adaletin ise zorlama olan yapma birliğe sebep olacağını* öne sürer. Sevgi birliği gerekli kılıp ikiliği ortadan kaldırırken, adalet ikilikten sonra gerçekleşir. Kaldı ki *bütün mevcudatın ayakta durması ve bekası sevgi ile* (Saklı, 2018: 148)⁵⁴.

Eflatun'dan beri adaletin ne olduğu konusunda filozofların tartışmaları sürmekte ve herkesin kabul ettiği oydaşma sağlanamamaktadır. Bu konuda Kınalızade adaleti sağlayacak üç şart ileri sürmektedir. **(1) Adalet herkese eşit muamele etmektir.** Âlemdeki dört unsura (*su, hava, ateş, toprak*) nispetle insanları da dört gruba ayırmakta, bu unsurlar arasında eşitlik olmazsa toplum nizamının tam olmayacağını söylemektedir. Dört Unsur (Anasır-ı Erbaa) denilen bu; ilim ehli (*su*), savaşçılar (*ateş*), tüccar-esnaf (*hava*) ve çiftçiler (*toprak*)'den meydana gelir. Aynı şekilde fertler de eşit tutulmazsa cemiyet nizamı tam olmaz demektedir; **(2) Halkın istidat ve kabiliyetlerine göre korunmasıdır.** Her ikisi de *yetenek* olarak günümüz Türkçesine çevrilen bu iki kelime arasında küçük bir fark vardır. İstidat doğuştan gelen, kabiliyet ise sonradan kazanılan hüner ve beceridir. Devletin

inançlarına tekabül eden inanç- kültür umdelerini sosyal hayatın tanziminde göz önüne almak durumundadır. Aksi takdirde fertler sosyal dokuda arayıp bulamadıkları yapının özlemiyle bir eylem birlikteliğinde, grup oluşturma gayretinde olabilirler. Bu itibarla devletin göz önüne almak durumunda olduğu olgulara bigane kalması halinde ortaya çıkan sosyal boşluğu orijinal-sağlıklı biçimi yerine sözde (sahte) ve sağlıksız unsurların doldurması kaçınılmaz bir hal alır (Usta, 2000: 138).

⁵⁴ Hukuk devleti, ahlaki kuralların somutlaşması ve müeyyideli hale gelmesidir. Hukuk kuralları ile ahlak uyum içerisinde olmalıdır. Aksi takdirde insanlarda şahsiyet çatışmaları kaçınılmaz olacaktır. Değerlerin insan hayatındaki yansımaları ve tatbiki mümkün olmadıkça, çıkarılan kanunların yapılan anayasaların bir hükmü de olmayacaktır. İnsanlar belki kanuni açıklan istismar ederek keyfi davranabilir veya suç işleyebilir ancak şuurunda kökleşmiş ve bütün idrakine hâkim olan bir değerle bütünleşen kişi, devletin veya başkalarının hakkına tecavüz etmeye asla teşebbüs etmeyecektir. Hukukun temelinde adalet, yönetimin temelinde ise hukukun oturduğu bir devlette hak ve özgürlüklerin korunması söz konusu olacaktır. Herkese eşit olarak uygulandığına inanmış oldukları hukuk kurallarının varlığı o toplumda yaşayan insanlar arasında güvenin yerleşmesine neden olacaktır. Hukukun üstünlüğüne duyulan inanç, güven değerinin toplum içerisinde yerleşmesinin yanında devletin meşriyetinin de belirleyicisi olacaktır (Ersoy, 2013: 114).

halka yönelik muamele ve işlemlerinde, herkese layık olduğu muamelenin yapılmasını anlatmaktadır. Bu muamele ödül de, ceza da olabilir; **(3) Devletçe kaynakların dağıtılmasının (iyilik ve yardımın); eşit muamele ve liyakat esaslarına göre yapılmasıdır.** Devlet adamlarının, zenginlik ve makam verirken herkese hakkı kadarını vermesi gerekir; bir kişiye eksik vermek ona haksızlık, fazla vermek ise başkalarına haksızlıktır. *Emanetlerin ehline verilmesini ve insanlar arasında hükmedildiğinde adaletle hükmedilmesini* ifade eden kutsal kitap Kur'an'ın Nisa suresini referans gösteren yazar, makam ve mevki dağıtımında, bunun *ehline verilmesi gereken bir emanet* olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir (Saklı, 2018: 150)⁵⁵.

Atatürk'ün konu ile ilgili temel yaklaşımı doğrultusunda Türkler ortak akıl geliştirerek, anayasa dahil, hukuk devleti ilkesinin ivedi olarak kurum ve kuruluşları ile güçlü şekilde onarılması, sağlamlaştırılması ve her türlü etkiye karşı korumaya alınması gerekmekte, sorunun çözümü için yargı bağımsızlığının, hukuk ve demokrasinin önündeki tüm engellerin kaldırılması gerekmektedir. Öte yandan bugün Müslümanları bekleyen ciddi bir sorumluluk vardır. İslam'ın kurucu ilkelerinden de yararlanarak, adaletin evrensel boyutta etkin olmasını temin edecek, hukukun üstünlüğü bilincini geliştirecek ve yüksek güven kültürünün yaratılmasına imkân sağlayacak sağlıklı bir demokrasi kültürü üretmek. Bunun için de, laikliğin yeniden düşünülmesi gerekmektedir. İslam'ı ve laikliği karşı karşıya getirmek yerine, kendi kültür köklerimizden beslenen, din istismarını önleyecek, insanların din konusunda korku yerine güveni esas almalarına yardımcı olacak sağlıklı bir laiklik anlayışı oluşturmanın mümkün olduğunu bilmeliyiz. Düşünmeyi ibadet sayan, siyasi meseleleri insana bırakan, hayatı ve barışı esas alan, ahlaklı ve adil bir toplumu amaçlayan İslam gibi bir dinin laiklik ile karşı karşıya getirilmesi gerçekten anlamsızdır (Onat, 2011: 105). Türklerin tarihi boyunca liyakatten vazgeçtiği düşünülemez. Yine buna benzer bir lider olarak Bilge Kağan verilebilir. Bilge Kağan kardeşi Kültigin ile birlikte ordunun amcası Kapgan Kağan'ı devrilmesinde başat rol oynamış ve ardından *kağan* olmuştur. Bilge Kağan'ın ilk işi iç mihrakları düzeltmek olmuş ve kendisi de bu amaca

⁵⁵ Bireyin sosyal üretimden hakkını âdil ölçülerde alması ve hiç bir kimsenin ötekini istismar etmemesi, **iktisâdî ve sosyal adâletin** bir gereğidir (Kara, 2013: 168). Kınalızade Ali; yüksek mevki ve makamların ehil olmayan kimselere verilmesi; dine, devlete ve millete telafisi mümkün olmayan büyük zararlar vereceğini vurgulamakta, toplumdaki bozuklukların ve insanların seviyelerindeki düşüklüğün bunun sonucu olduğunu ifade etmektedir. Hak etmeyenlere iltimas (şefaath) edilmesi, hak edenlere karşı bir kabalık, cahillere yardım ve bilim adamlarına ihanet olarak değerlendirmektedir (Saklı, 2018: 150). Kaldı ki âdil insan olmanın en temel şartlarından birisi, kul hakkından kaçınmaktır. Günümüzde bir adâletsizlik uygulaması olarak görülen adam kayırma, torpil, işi ehline vermeme, iltimas gibi davranışlar son derece korkunç kul hakkı ihlalleri içermektedir. Yüce Tanrı'nın kutsal kitap Kur'an'daki ifadesine göre yöneticilik de yöneticiyi seçmek de birer emanettir. Dolayısıyla seçmen yönetici tercihinde bulunurken âdil davranmak zorunda olduğu gibi, yönetim erkini eline geçiren idareci de yönettiği insanlar arasında âdil bir yönetim sergilemek zorundadır. Aksi tutumlar, emanete ihanettir (Kara, 2013: 168). Örgüt kuramları çerçevesinde incelenen devlet örgütlerinde görülmüştür ki bir devletin bekası ve halkın gönenci ile mutluluğu hukuk felsefesi etrafında şekillenen meritokrasi sayesinde mümkün olabilir. Türk tarihini incelediğimizde devletlerin parlak dönemleri adalet ve hak kavramlarının uygulandığı dönemlerde olmuştur. Bunun aksine devletin güçsüz ve dağılmaya başladığı dönemlerde de meritokrasinin değil nepotizmin (*bir kişinin ya da zümrenin kayırmacılığı*) uygulandığı görülmüştür. Meritokrasi konusunda Atatürk'ün şu vecizesi kesinlikle unutulmamalı ve her bir devlet yöneticisi bu cümleyi adeta hayat felsefesi haline getirmelidir: *Devlet işlerinde, memleket işlerinde, gerçek işlerde; kardeşliğe, yakınlığa, duygulara bakılmaz.* Atatürk'ün devlet yönetimi stratejisi tamamen adalet ve liyakate dayanmaktadır.

yönelik olarak amcasının taraftarlarını yönetimden uzaklaştırmıştır. Fakat bunun istisnası da Tonyukuk olmuştur. Bilge Kağan'a göre Tonyukuk üst düzey stratejik bilgi sahibiydi ve Çin ile budizm konusunda Bilge Kağan ile aynı görüşlere sahipti. Öyle ki Tonyukuk, Çin'in Türklerin ezeli düşmanı olduklarını biliyor ve diplomatik olarak Türklere yakın olmalarını da bir tuzak olduğunu düşünüyordu. Ayrıca Budizm dininin Türklerin Gök Tanrı dinine ve yaşam düzenine aykırı buluyor, Türklerin puta tapmalarının sakıncalı olduğunu düşünüyordu. Nihai olarak Tonyukuk görevden uzaklaştırılmadı, bilakis kendisi Bilge Kağan'ın en büyük yardımcısı oldu.

Türklerin bilinen en büyük imparatoru Fatih Sultan Mehmet'in adalete verdiği önemi daha önce belirtmiştik. Fatih aynı zamanda liyakate de büyük önem vermekteydi. Devşirme sisteminin ortaya çıkmasındaki yegane amaç buydu. Aslında işin özünde Fatih yeni bir **Çandarlı** hanedanlığını ortaya çıkmasını istemiyordu. Çandarlı gibi aileler aslında devletin içerisinde devlettiler. Devşirme sistemi sayesinde ailelerin güçlenmesi önleniyor, padişahın güçlenmesi destekleniyordu. Fakat işin içerisine ne zaman damat devşirmeler girdi, işte o zaman işin stratejik boyutu bozuldu. Örneğin tarihimizdeki en haksız idamlardan ve devletin kaderini etkileyen en büyük hadiselerden biri olan Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'yı idam etmesinde Damat Rüstem Paşa'nın parmağı vardır. Büyük dedesi gibi entelektüel bir mareşal adayı olan Şehzade Mustafa'nın da emelinin Kızılelma olmadığını kim iddia edebilir? Binaenaleyh Türkiye Cumhuriyeti anayasasına muhakkak meritokrasi kuramı girmelidir. Meritokrasi, bir örgütte hakkedenin hak ettiği bir görevi elde etmesi veya görevlendirilmesi demektir. Liyakat, örgüt yönetiminin olmazsa olmazıdır. Örgüt stratejisinde ne kadar mükemmel bir planlama, programlama, eşgüdümleme, denetleme olsa da liyakat olmazsa strateji uygulanamaz ve örgüt başarıya ulaşamaz. Bilhassa kamu yönetimi, kesinlikle günlük ve pragmatist siyasetin tuzağına düşmemelidir.

3.4 Ahlak

İnsanoğlunu mutlu edebilmek (*aynı zamanda denetleyerek*) adına bazı sistemlerden birisi olan ahlâk; düşünce, inanç, töre, gelenek ve görenekler, buyruk ve yasaklara göre düzenlenmiş ve toplum tarafından benimsenmiş yaşam biçimidir. Başka bir ifadeyle ise ahlâk, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde, kendilerinden yapmaları ya da yapmamaları istenen davranışlarla toplum düzenini ve mutluluğunu sağlamayı amaçlayan kurallar bütünüdür, yani ahlâk toplumsal bir olgudur. Bu anlamda ahlakın en temel amacı insanları **ideal anlamda mutlu etmek** olduğu ve bu konuda bir ittifakın olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla ahlak, en iyi hareket tarzını ve en iyi yaşam biçimini belirtip uygulatmaya çalışır (Aydın, 2011: 1)⁵⁶.

⁵⁶ Yusuf Has Hacib'e göre, salt bilgi, salt iyi niyet ya da sadece amel insanı kurtuluşa erdirmemez. Ahlak da bir bakıma bu unsurların birbirini tamamlamasıyla ortaya çıkar. İyi niyet, bilgi ve amel ahlakın en temel faktörleridir, bunlardan biri eksik olursa diğerinin var olması ahlaklı bir bireyi ve toplumu inşa etmeye yetmez. Yazar en başta bilginin önemi üzerinde durmakta ve hatta eserinde en çok yer verdiği hususlardan birini de bilgi teşkil etmektedir. Bilen insanın ayrıcalığını ise amele dönüşmesiyle sağlayacağını ifade ederken amel için de

Devlet ahlâkı ise devletin ve toplumun temelinde insan bulunduğu bilinciyle, insanı yaşatmaya ve yüceltmeye yönelir. Çünkü herkes, insan onurundan kaynaklanan, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, vazgeçilmez ve devredilmez hak ve özgürlüklere sahiptir. Devletin temel amaç ve görevi, insan haklarını korumak ve bunların önündeki sosyal, siyasi, ekonomik ve benzeri her türlü engeli kaldırmaktır (Ersoy, 2013: 113). Bu bağlamda devlet, kamusal alanda özgürlüklerin ve farklı değerlerin garantörü olmalıdır. Devletin kamusal alanı şekillendirme gayretleri ve kamusal alanın ideolojik tanzimi ve müdahaleleri bu alanın daralmasına ve sivil toplumun teşekkül etmesine engel olacaktır. Bu doğrultuda, ahlaklı bir devlet her hangi bir grubun veya elit zümrenin tekelinde veya tasarrufunda olmamalıdır. Merkezi temsil eden ve merkezde yer alan devlet, tüm topluma tutulan bir ayna gibi olmalıdır. Çevrenin değerlerini benimsemeyen ve renklerini üzerinde taşımayan devlet, temsil kabiliyetini yitirecek ve zafiyetler taşıyacaktır. Binaenealeyh tüm toplumun değerlerini temsil eden ve bunları yansıtan ahlâklı devleti, ayna devlet olarak tanımlanmaktadır (Ersoy, 2013: 113-114). Ahlâklı devletin sahip olduğu erdemler arasında elbette **adalet** ilk sırada gelmektedir. Nitekim adalet, devlet yönetiminin mana zemini belirleyen, her türlü uygulama esasını yönlendiren ve bir toplumda güveni tesis eden temel değerdir. Ahlâklı bir devlette adalet değerinin işletilmesinde en önemli husus aciliyet olup, adalet geciktirilmeden tez zamanda yerine getirilmelidir. Devletin temelini oluşturan kanunların işletilmesinde veya davaların görülmesinde adaletin geciktirilmesi, haklıya hakkının teslim edilmemesi, haksıza cezasının verilmemesi neticesinde insanların devlete olan güveni sarsılacağı gibi aynı zamanda kendi başlarına adaleti sağlama girişimleri de ortaya çıkacaktır. Bu durum toplumda yeni tiranlar yaratacaktır ve düzeni sarsacaktır (Ersoy, 2013: 114). Ahlâklı devlette, halk atanmışlar ile seçilmişler arasında ezilmemelidir.-Atanmışlar vesayet sistemi sayesinde halkı örgütlü bir şekilde ezerken, seçilmişlerin tahakkümü, gönüllü bir iradeyle ve çoğunluğa dayalı olarak daha ciddi sonuçlar doğuracak şekilde gerçekleşir. Siyasetçilerin seçimlerde almış oldukları oylar kendilerine her istediğini yapma imkânı vermediği gibi yönetimleri toplumun diğer kesimlerinin onayından da yoksundur. Dolayısıyla demokratik seçimler neticesinde elde edilen meşruiyet, siyasi kadroların elinde halka her istediğini dayatan bir çizgide gerçekleşirse orada demokratik otoriterlik sergilenmiş olur. Çoğunluğun meşrulaştırıcı gücü ve iktidarı ile yönetenlerin, kişisel kimlik, değer ve tercihlerini devlet aygıtını da kullanarak topluma dayatmaları postmodern bir otoriterliktir. Bu sürecin önünde durmak demokrasiye karşı olmakla eş anlama gelir. Toplumda yayılan bu algı ile birlikte peşinen farklı görüşler susturulur. Böylece demokratik çoğunluğun hegemonik dili, toplumun geri kalan kesimlerinin veya azınlığın susturulmasına yol açar. Aynı zamanda sağlıklı bir muhalefetin siyasi sistem içerisinde olmaması ise iktidarın demokrasi dışına çıkmasına ve devletleşen siyasi elitlerin oluşmasına yol açacaktır (Ersoy, 2013: 115).

insanın niyetinde samimi olması gerektiğini belirtmekte ve ahlaki davranışı bunlar üzerine temellendirmektedir (Çakıcı, 2015: 184).

Ahlâklı bir devletin en önemli özelliği **sosyal bir devlet** düzenini kurmasıdır. **Sosyal devlet bir sadaka devleti değildir.** Devletin sürekli olarak vatandaşlarına yardım etmesi onları atalete ve acziyete itecektir. Sosyal devlet, vatandaşım kabiliyetlerini yükselten ve onun kabiliyetlerini gerçekleştirilmesine imkân tanıyan devlettir. Sosyal devlet toplum içerisinde dayanışma kültürünü harekete geçirir. Sorumluluk ve dayanışma kültürünün harekete geçirilmesiyle devletin ekonomik ve örgütsel yükü hafifleyecektir. Toplumsal bütünleşme sağlanacak, sosyal kesimler arasında birbirlerine yönelik olumsuz algıların, nefret duygularının ve çatışmaların önüne geçilecek, bu kesimler arasındaki sosyal mesafe kısılacaktır. İnsanlar haklarının korunulduğu ve güvenle yaşadıkları böyle bir devlet yönetiminde ahlâk dışına çıkarak, sistemin düzenini bozma lüzumunu duymayacaklardır (Ersoy, 2013: 115).

Bununla birlikte çağımızın sahip olduğu imkânların, insanlığı felakete sürükleyebilecek bir tarzda kullanıldığını görmekteyiz. Ahlâkî ve manevi değerleri bütünüyle maddi değerlere dönüştürmüş olan modern zihniyet, ben merkezli bir insan ve toplum modeli doğurmuş; başka fert ve toplumlara sadece yararlanılacak ve sömürülecek nesnelere bakmaya başlamıştır. Bugün barış, demokrasi, insan hakları gibi değerlerin nasıl hâkimiyet ve güç elde etmenin aracı olarak kullanıldığını ve bunların sebep olduğu kan, gözyaşı ve dramları acı bir şekilde görmekteyiz. Bütün dünyayı etkisi altına alan bu zihniyet sorgulanmalı ve itici gücünü manevi değerlerden alan ahlâk anlayışı yeniden hayata davet edilmelidir (Arslan, 2014: 50).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Toplumlar için kamu düzenini sağlama, güvenlik, birlik ve dirlik içinde yaşama gibi yaşamsal ve sosyal bir temele sahip olan devlet, tarihin ilk dönemlerinden bu yana toplumlar için hayatın vazgeçilmez bir parçası olmuştur (Menekşe, 2005: 194). Nitekim bir organizma olarak tarif edilen devlet örgütü, insanlık tarihi kadar eskidir. Çünkü insan toplumsal şekilde yaşamaya, toplum ise kendisini kurullarla düzenleyecek bir kuruma gereksinim duymuştur (Ay ve Uçar, 2015: 196). Binlerce yıllık tüm insanlığın ve toplumların tarihi süreci incelendiğinde, ancak belirli vasıflara sahip kadim milletlerin veya toplumların medeniyet inşa ettikleri görülmektedir. Mükemmel düzeyde bir medeniyet ve buna bağlı ideal devlet kuran toplumların, aynı zamanda, Tek Tanrı- Gök Tanrı inancına sahip oldukları ve belirli dönemlerde yüce Tanrı'nın dönem dönem göndermiş olduğu elçiler vasıtası ile rehabilite edildikleri görülmüştür. İşte tarih akışı içinde, sosyolojik bakış açısı ile değerlendirildiğinde ve arkeogenetik bilim çerçevesinde incelendiğinde bu erdemli medeniyetlerin en sonuncusu, en çağdaşı ve gelişmiş ve en modern timsali, *aynı zamanda*, yüce Tanrı'nın Elçileri⁵⁷

⁵⁷ Kutsal kitap Kur'an'da, gönderilen elçilerin bazılarının hayat hikayesi ve mücadelelerinin insanlara anlatıldığını, bazıları hakkında ise bilgi verilmediğini zikreder. Ayrıca her millete kendi dili ile peygamberler gönderildiğini de vurgular. Bu bağlamda; her kavme peygamber gönderildiği ilkesinden yola çıkılarak Türklere gelen peygamberler üzerine çeşitli fikirler yürütülmüş, Oğuz Kağan'ın gönderilen ve ismi zikredilmeyen peygamberlerden olabileceği ileri sürülmüştür. Destanın anlatımlarından birinde Oğuz Kağan yeni bir dini anlayışı savunan, bu sebeple babası ve amcalarıyla savaşarak Han olmuştur. Bu anlatım onun peygamber olabileceği görüşlerine kaynaklık etmiştir. Ayrıca Türklerin tanrı anlayışları, uyguladıkları törenin İlahi

vasıtası ile rafine edilen ve İslam Dini ile de en çağdaş değerleri bünyesine kazandırmış olan, medeniyetler medeniyeti vasfını kazanan Türklerin medeniyetidir. Kaldı ki Türkler henüz tarih sahnesine ilk çıktıklarında bile bunu başarabilmiş son derece kabiliyetli bir kavimdir.

Türklerin yüzyıllar içinde evrim geçirerek⁵⁸ sahip olduğu eşsiz genetik özelliklerinden (**R1b ve R1b**) kaynaklanan yönetici ve örgütçü yönleri, ilk ideal siyasal yapılanma olan devletlerin kurulmasını sağlamış ve nihayetinde muazzam bir devlet örgütü yönetimi kültürünün ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Tarihsel süreç içinde, kadim Türk milleti kendi kavmine yönelik devlet örgütü ihdas edip yönetimini gerçekleştirmenin yanı sıra, diğer kavimlerin özellikle güvenlik ve düşmanlardan korunma ihtiyacı çerçevesinde başka milletleri de kendi idaresi altında barış, özgürlük, adalet ve refah içinde yönetimini gerçekleştirmiştir. Bu yönetim ihtiyacı ilk ordu örgütü ile birlikte devlet örgütü yapılanmalarının en basit halini meydana getirmiş, Gök Tanrı inancı doğrultusunda zamanla evrilerek ve İslam Dininin temel prensipleri ile de güncellenerek günümüzdeki modern haline kavuşmuştur. Halbuki yüzyıllardan beri ve günümüzde, büyük bir yanlış, tarihi çarpıtma (yalan), palavra ve *söylemin düzeninin* etkisiyle yaşam koşullarını ve biçimini belirleyen gelişmelerin mimarı ve en gelişmiş medeniyetin gerçek sahibi olarak kendilerini bütün aleme ilan eden ve bunu da kutsayarak herkese kabul ettiren Batı Medeniyeti; medeniyete dair ne varsa (*etik, estetik, ahlak, hukuk, mimari, sanat* vs.) asıllarının ve kaynağının kendi uhdelerinde (*Antik Yunan*) olduğunu iddia etmektedir. Bu bağlamda, insan hakları ve refahı, hak-hukuk, özgürlük, ideal devlet örgütlenmesi ve yönetimi anlayışında da, *bu medeniyet gücüne ve gelişmişliğine dayanarak*, aynı dayatmayı yapmaktadır. Günün sonunda, diğer konularda olduğu gibi, siyaset felsefesi, devlet örgütü yönetimi ve politikaya yönelik yapılan bilimsel araştırmalar ve çalışmalar da, kendi medeniyetlerinin kavrayışı çerçevesinde belirlenmekte ve **tescilli bilgiye** dayanan bilimsel literatürü bu şekilde oluşturmaktadırlar. Maalesef Batı'nın ve oryantalistlerin kurguladığı etnosentrik akademik ve entelektüel hegemonya, yüzyıllardır diğer milletlerin (*Doğu milletlerinin veya medeniyetlerinin*) düşünsel serüvenini kendi görüşleri doğrultusunda endeksleyerek, bu ülkelerdeki aydın ve bilim insanlarını da kendi dümen suyu rotasında yönlendirmektedir. Ancak gerçek bu şekilde iddia edildiği gibi katiyen değildir. Siyasal iktidarın en ağır ve modern açılımı olan **modern devlet örgütü** Batı Medeniyeti filozoflarının ve oryantalistlerin iddialarının aksine, tam anlamı ile Türkler tarafından

Metinlerdeki ilkelerle benzerlik göstermesi ve Oğuz Töresi olarak anılması, bu görüşlere bir başka temel olmuştur. Erken dönem Osmanlı Tarihçilerinden bazıları da, onun tek tanrıya inancı yaymaya çalıştığını dile getirmişlerdir. Zülkarneyn hakkındaki ayetlerin açıklaması yapılırken de, yine destandan hareketle onun Zülkarneyn olabileceği görüşü de dile getirilmiştir. Oğuz Kağan'ın danışmanı konumundaki *İrkül Ata*'nın da gönderilen peygamberler arasında ismi zikredilmiştir. Ahlaki kurallar ile toplumsal yasaların kurucusu ve isimlendiricisi olması, bu yasaların evrensel ahlaki doğrular içermesi onun Türklere gönderilen ve hakkında bilgi verilmeyen yüce Tanrı'nın Elçilerinden biri olabileceğini desteklemektedir (Baş, 2017: 42).

⁵⁸ Örneğin protein ihtiyacını gidermek için mamut avcılığı gibi zor bir sahada iştigal etmek zorunluluğu, Türklerin savaşçı ve örgütçü (*özellikle askeri örgütleneme becerisi*) bir kavim olmasını netice vermiştir. Aslında bu tür bir yaşam tarzı evrimsel bir dönem sonunda yeni ve çağdaş genlerin ortaya çıkmasını da beraberinde getirmiştir.

ihdas edilmiştir. Daha açık söylemek gerekirse devlet örgütünün menşei, on binlerce yıllık kurucu halk olan Türklerin bir icadıdır. Sekizinci yüzyıldan itibaren ise, devlet örgütü uygulamaları İslam dininin benimsenmesi ve İslam dinine mensup filozofların (*Farabi vs.*) siyaset felsefesi ve siyasal düşünceye katkıları ile tedrici olarak farklı bir görünüm kazanmış, Türklerin özgün modern devlet örgütü yapılanması daha da olgunlaşmış ve geliştirilmiştir.

Öte yandan, günümüzde Batı medeniyetinin iddia ettikleri ve uhdelerinde yer aldığını savundukları ideal devlet örgütü paradigmatları ve *külden eşek* misali heykeli artık ayakta duramamakta ve arıza çıkarmaktadır. Nitekim, küreselleşme ile birlikte kendisini daha da belirgin bir şekilde hissettiren adil olmayan ve tökezleyen Batı medeniyetinin dünya düzeni, belirli bir toplumun refah içinde yaşamasını netice verirken, *diğer yandan*, geri kalan çok büyük bir nüfus kitlesinin de sefalet ve yoksulluk içinde yaşamasına neden olmuştur⁵⁹.

Bugün her ne kadar devletin küresel rüzgârların etkisiyle eriyip gitmekte olduğu söylene de devlet, insan hayatındaki önemini ve yerini hala koruyor. Esas sorun, tarihin makas değiştirdiği ve bölgesel hareketliliklerin arttığı, teknolojinin hızla ilerlediği ve insan ihtiyaçlarının giderek karmaşıklaştığı günümüz ortamında, devlet örgütünün nasıl bir dönüşüm süreci geçireceğidir (Ersoy, 2013: 113). İşte bu noktada Türk ahfadı, ecdadından kalan bu pırlanta misal mirası-emaneti tekrar detaylı bir şekilde değerlendirerek siyaset felsefesini yeniden canlandırmalı ve kendi kadim gelenekleri ve köklerini araştırarak, inceleyerek, analiz ve sentezleyerek bir öze dönüş gerçekleştirmeleri gerektirmektedir. Gerçi kayıtlı tarihte buna yönelik önemli çalışmaları gerçekleştiren Türk filozofların başında Farabi gelmektedir. Nitekim Fârâbî, ortaya koyduğu model, her ne kadar ütopyik olarak algılansa da, evrensel ve daha güncel ve özgün bir çözüm önerisi sunmaktadır⁶⁰.

⁵⁹ Kaldı ki devletteki sağlıklı dönüşümün ancak liberal kapitalist bir devlet modeli yönünde olacağını iddia eden popüler küresel söylem; kâr esaslı üzerine rasyonel bir şekilde örgütlenerek, insani hiçbir değeri tanımayan, hukuku ayrıcalıklar için kullanan, güçlülere koruyup, güçsüzlere daha çok ezen, sınırsız özgürlükler ile bireylerin haklarını hiçe sayan bir devlet modelini, insanlığın kurtuluşu için çare olarak ileri sürmektedir. Oysa böyle bir devlet örgütü modeli, potansiyel olarak eşitsizliği üretmektedir. Zira piyasa, insana cebindeki para kadar kıymet vermekte, sınırsız denilen özgürlükler gönüllü esaretlere dönüşmektedir. Neticede böyle bir devlet modeli sosyal adaleti sağlamada geri planda kalmaktadır (Ersoy, 2013: 113).

⁶⁰ Kaldı ki, eski Yunan'da şehir-devleti denilen siyasi birime karşılık gelen kozmopolit (*kosmos-polis*) yani *dünya vatandaşlığı* kavramını evrensel bir ölçekte yorumlayan Fârâbî, Platon düşüncesindeki ideal devleti, erdemli devlet kavramıyla gerçeğe uyarlamıştır. Fârâbî'nin erdemli devleti, ne Augustinus'un *Tanrı Devleti* adlı eserindeki ne de Platon'un ideal devletindeki derecede yalın bir kurgudur. Bu açıdan bakıldığında, Fârâbî'nin hem siyaset felsefesinde hem de erdemli devlet anlayışında, erdemli bireyler ile bunların yaşadığı mutlu ve gönençli şehirler/devletler oluşturmak adına, gerek Türkiye'deki yaygın siyaset anlayışı ve felsefesinin gerekse de diğer devletlerin ve dolayısıyla toplumlarının yararlanacağı birçok unsur bulunabilecektir (Özgün ve Uluçakar, 2020: 14).

⁶¹ Fârâbî düşüncesinde siyaset bilimi, yöneten, yönetilen ve mutluluk arasındaki sıkı bir ilişkinin varlığına dikkat çeker. Bu çerçevede, siyaset bilimi, şehirde veya toplumda en yüksek mutluluğun kazanılmasını sağlayan

Mamut avcılığı, örgütlenme, ordu örgütü, devlet örgütü ve buna bağlı illerin (*öncelikle şehir devletlerinin*) teşekkülünü gerçekleştiren dünyanın kadim milletlerinden olan Türkler, yaklaşık 5.000 yıldan beri Çin'den Avrupa'nın içlerine, Kuzey Afrika'dan İskandinavya'ya kadar medeniyeti yaygınlaştırmış ve uygarlık ışığı olmuştur. Bu kapsamda değerlendirildiğinde, İskit⁶² hakanlarından, Mete Han'a ve Mustafa Kemal Atatürk'e kadar uzanan kadim millet geleneğini ve erdemli devlet⁶³ anlayışını devam ettirmiş olan ender kavimlerden birisidir. Tarihi akış içerisinde Batı Medeniyetinin sahibi ve savunucusu olan milletler ile Türklerin (*Türk devletlerinin*) mücadelesini tarih sahnesinde fevkalade bir şekilde müşahade etmek mümkündür. Nitekim daha Antik Çağda bile Anadolu'da büyük çarpışmalar yaşanmıştır. Örneğin Truva Savaşı. Savaş amansız bir şekilde Akalar ve Troyalılar arasında cereyan etmekteydi. Akalar Yunanistan milletini temsil ederken; diğer taraftan arkeolojik kazılara ve çalışmalara göre Hitit kökenli bir halk olduğu değerlendirilen Troyalılar Türkleri temsil ediyordu. Kaldı ki Konstantinopolis'i fethedip bölgeyi Türk gölü haline getirdikten sonra Ege Adalarını da tekrar Türk toprakları yapmak üzere Ege'ye doğru hareket eden **Fatih Sultan Mehmet**'in *Truva'nın intikamını aldım* demesi ve bağlamda Papa II. Pius'a manidar bir mektup yazmasını bu bağlamda değerlendirmek gerekir⁶⁴. Fatih Sultan Mehmet'in hedefi her zaman **Kızılelma** olmuştur.

melekeleri ve gelenekleri yerleştiren ve onların devamını sürdüren yönetimin, erdemli yönetim olduğunu bildirir. Erdemli yönetimi gerçekleştiren yöneticilik (sultanlık) mesleği de, **erdemli yöneticilik** mesleğidir. Bu mesleği teşekkül ettiren siyaset ise, erdemli siyasettir. Erdemli siyasete itaat eden şehir veya toplum, erdemli şehir veya toplumdur. Bu şehrin veya toplumun mensubu olan insan ise erdemli insandır (Çetinkaya, 2014: 278). Özetlemek gerekirse, Türklerin örgütlenme (*bilhassa ordu ve devlet*) tarihi mamut avcılığının yapıldığı döneme kadar eskiye gitmektedir. Ancak dönemin koşulları göz önüne alındığında avcılık zor bir zanaattır, hele devasa mamutları avlamak çok daha güç ve meşakkatli bir süreçtir. Dolayısıyla örgütlenmiş olmak, planlama ve programlama yapmak, eşgüdümleme ve denetleme gibi yönetimin unsurlarını, bu vesile ile geliştirme, Türklerle nasip olmuştur. Mamut avcılığıyla iştigal eden ve maharet kazanan, bu çerçevede örgütsel yönetim kabiliyetini içselleştirmiş bir milletin diğer milletleri etkilemediği düşünülemez.

⁶² İskitler yaklaşık M.Ö. XVIII. yüzyılda ortaya çıkmışlardır. Ön Asya milletlerinden olan İskitlerin Türk olduğu değerlendirilmektedir. Bilhassa Alper Tunga, devlet yönetiminde ve askerlik ile mücadelede Persleri etkilemiştir; zaten İskitler günümüz İran coğrafyasında hüküm sürmüş olan bir devlet olup, Yunanlılar ile olan mücadeleleriyle tanınmış olan kadim bir millettir.

⁶³ Ancak Göktürklerle kadar yazılı kaynakların neredeyse yok derecede az olması, Türklerin topluma ve bilime olan katkılarını incelemede zorluk çıkarmaktadır. Fakat Orhun Yazıtlarında Bilge Kağan, Tonyukuk ve Kültügin'in üst düzey devlet adamlığı seviyeleri çok net bir şekilde ifade edilmektedir. Bu konuda örnek vermek gerekirse Bilge Kağan, Çin'in hileleri ve usta işi diplomatik hareketlerine kesinlikle güvenilmemesi gerektiğini belirttikten sonra şöyle der: *süçig sabınga yımşak ağısınga arturup öküş Türk budun öltüg; Türk budun ölsiking* (Çin'in tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok, Türk milleti öldün; Türk milleti, öleceksin) demiştir. Bilge Kağan yine aynı şekilde aç olan milleti doyurduğunu, giyindirdiğini belirtmiş ve Türk milletini refaha kavuşturduğundan bahsetmiştir.

⁶⁴ Fatih kendisine karşı kampanya açmış olan Papa II. Pius'a mektup yazarak; *İtalyanlarla aynı kökten olduğumuz ve onlar gibi Rumlardan Hektor'un kanının intikamını almaya hakkım olduğu halde, İtalyanların bana düşmanca davranmalarına ve Rumları bana karşı korumalarına hayret ediyorum* demiştir.

Türklerin yetiştirdiği bu büyük imparatorun ortaya koyduğu devlet yönetimi stratejisi sayesinde Osmanlılar 300 sene dünyanın hakimi oldular⁶⁵.

Bununla birlikte felsefede ilerleme kaydeden, akıl ve bilimi merkeze alıp bilimi ele geçiren ve bunu teknoloji ve güce yansıtan Batı Medeniyeti, Portekiz, İngiltere, İspanya ve Fransa'nın deniz aşırı ülkelere hakim olup sanayide devrimsel üretim sisteminden kaynaklanan nimetlerden faydalanmaları sürecine Osmanlı, *maalesef*, ayak uyduramadı. Kaldı ki bu konuda herhangi bir devrimsel strateji de geliştiremedi. Diğer taraftan Almanya, olağanüstü dinamik stratejileri sayesinde, özellikle Bismarck

⁶⁵ **Fatih Sultan Mehmet** için *ilk büyük Türk imparatoru* denilebilir. Kendisinin en büyük özelliği olağanüstü bir vizyonunun ve çalışma azminin olmasıdır. 3 yaşından itibaren mükemmel bir eğitim alan ve babası tarafından imparator olarak yetiştirilen Fatih, *aynı zamanda*, Türklerin devlet geleneklerine verdikleri önemi bilen bir hukuk adamıdır. Fatih, dünyanın kaderini değiştirerek Avrupa'nın aydınlanma çağına girmelerine vesile oldu. Avrupa bu sayede başta İbn-i Sina, İbn Rüşd, Harezmi, Gazali, İbn-i Haldun ve Farabi başta olmak üzere Türk-İslam alimleriyle tanıştı ve bilimin metodolojisini öğrendi. Fatih Sultan Mehmet teknolojinin yanı sıra hukuk ve kamu yönetimi stratejisine yaptığı katkılarla bilinen üst düzey entelektüel bir imparatorudur. Kimsenin inancına karışılmamış ve fethedilen yerlerdeki gayrimüslimler inançlarında vergi vermek koşuluyla serbest bırakılmışlardır. Fatih'in hedefi Kızılma'yı gerçekleştirmektir. Dünyayı baştan sonra fethetmek için mükemmel bir strateji geliştirmesini çok iyi bilen Fatih, küçüklükten beri bu stratejiyi gerçekleştirmek için sabırsızlıkla bekliyordu. Fakat bu konuda en büyük engel olan Bizans'ı fethetmek gerekiyordu. Bizans'ın fethinden sonraysa hukuk alanında yenilikler getirdi ve meşhur Fatih Ahitnamesini oluşturdu. Buna göre Osmanlı vatandaşları Müslüman olsun olmasın can ve mal güvenliği sağlanacak, din konusunda tam bir serbestlik ilkesi getirilecektir. Fatih'in stratejisi olağanüstüdür, çünkü bu sayede Kiliselerin birleşmesi engellenecektir. Nitekim günümüzde de Ortodoks Patrikhanesi ile Vatikan arasındaki rekabet ve anlaşmazlık süre gelmektedir. Fatih'in ideal devlet anlayışının ilk adımı olan hukuk devleti ilkesinden sonra kamu yönetimi stratejisine geçebiliriz. Fatih'in kamu yönetimi ilkesi tamamen **meritokrasi ilkesine** dayanmaktaydı. Osmanlı'ya zarar verdiği iddia edilen *Devşirme* modeli Osmanlı'ya zarar vermemiş, bilakis yarar sağlamış ve Osmanlı bu sayede Avrupa egemenliğini Habsburg Hanedanlığına bırakana kadar cihan hakimi olmuştur. Zaten kamu yönetimi sistemi zarar görünce Osmanlı büyük oranda güç kaybetmiştir. Devşirme sisteminin temel anlayışı şuydu: Balkanlarda ve Kafkaslarda yaşayan ailelerin küçük çocukları Osmanlı Devleti'nin himayesi altına alınacak, bu çocuklar Devlet tarafından yetiştirilecekler ve en düşüğü asker olmak üzere Baş vezirliğe kadar yükselebileceklerdi. Aileleriyle bağları koparılan çocuklar bu sayede tam bir liyakat ile devlet görevini ifa edeceklerdi. *Fatih'in ideal devlet anlayışı Türklüğün dünyanın her yere hakim olmasına ve dolayısıyla savaşa (fetihlere) dayanıyordu*. Anadolu ise Osmanlı ordusunun ve sarayının temel ikmal merkezi görünümündeydi. Örneğin Osmanlı zamanında saraya ve devlet erkanına temel gıda maddeleri Kocaeli, Sakarya, Bursa, Yalova, Bolu, Düzce, Çanakkale gibi kentlerden sağlanmaktaydı. Bu hizmetleri yapmış olanların torunlarına da şu anda *Manav* adı verilmektedir. Fakat kamu yönetimi stratejisinin bozulması ve dönem dönem hiç oluşturulmamasına binaen Anadolu halkı ihmal edildi. Osmanlı'nın son dönemlerindeki savaşlarında milyonlarca Anadolu insanı şehit düştü, gazi oldu ya da Atatürk'ün deyişiyle *ihmal edildi ve ordudan firar edip eşkıya oldu*. **Kanuni Sultan Süleyman**, hukuk alanında büyük reformlar yaptı, İslam hukukunun uygulanmasını destekledi, Viyana kuşatmasından geri çekilme (*-ki bu büyük oranda kış şartlarından dolayı meydana geldi*) ve Korfu Adası'nın alınamaması (*Korfu'nun alınamaması, ki çevresindeki bir çok ada fethedildi*) başarısızlıkları hariç her savaştan galibiyetle çıktı, Avrupa'da ve Doğu'da dize getirmediği rakibi kalmadı. Fakat devlet sisteminde meritokrasinin bozulması da Kanuni Sultan Süleyman zamanında gerçekleşti. Öte yandan **Yavuz Sultan Selim**'in, Osmanlı ve yeniçerinin asıl gücü olan Bektaşiliğin yerini, *Halifelik gücünün Osmanlı'ya geçmesi pahasına*, klasik Arap medrese gücünü devletin belirleyici fonksiyonları haline getirmesi, devletin mali ve ekonomik gücünü kat be kat artırmasına rağmen, neticeleri itibarı ile başarısızlıktır. Sadece Osmanlı'da değil, Türk tarihinin en tartışmalı kişilerinden birisi olan **Sultan II. Abdülhamid**'e göre Almanya ve Avusturya, Fransa ve İngiltere ile savaşıacaklardır. Osmanlı'nın da yapması gereken bu devletlerin birbiriyle savaşmasını beklemek ve bundan yararlanmaktır. Fakat savaş beklemeyiz, savaşa hazırlıklı olmak gerekir. Ancak Osmanlı Donanması Haliç'te yıllarca çürümüştür ve üstelik bu devletlerin savaşını bekleyen II. Abdülhamit zamanında olmuştur. Doğu Akdeniz'de hakimiyet kaybedilmiş, Kıbrıs elden çıkıp İngiltere'ye verilmiştir, Rus Ordusu Yeşilköy'e kadar gelmiştir (*her şeye rağmen şu da unutulmamalıdır: Mustafa Kemal ve Enver Paşa gibi Türkiye Cumhuriyeti tarihine yön veren iki şahsiyet, Abdülhamit'in sıkı politik kavgalarından yetişmişlerdir*).

zamanında Avrupa’da demir-çelik ve diğer sınai ürünlerin üretiminde birinci oldu. Aynı tarihlerde Ruslar ile savaş halinde olan Osmanlı, Kıbrıs adasını kaybetti, Rus ordusu İstanbul-Yeşilköy’e kadar geldi. Bu hadiselerden yaklaşık 120 yıl kadar önce Almanya’da Büyük Friedrich, Osmanlı’da ise III. Mustafa tahttaydı. Friedrich zamanında Almanya büyümeye başlamıştı. Osmanlı padişahı Mustafa ise bunu yanlış değerlendirdi ve Friedrich’e *büyücüsünü, falcısını ve müneccimini* göndermeyi teklif etti. Friedrich ise III. Mustafa’ya tarihi cevabını şöyle verdi: *Müneccimim yok. Fakat başarımızı halkın refahına, ordumuza, bilime verdiğimiz öneme ve tarihten çıkardığımız derslere borçluyuz*. Sanıyoruz ki III. Mustafa değil ama ondan sonra gelen en önemli padişah II. Mahmut, Friedrich’in nasihatini çok iyi anlamış olacak ki gerçekten de onun zamanında Osmanlı’da önemli bilimsel, mali ve askeri hamleler gerçekleştirmiştir. Hatta Padişah II. Mahmut’un büyük inkılapları o kadar köklüydü ki Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasına vesile oldu. Nitekim, Mustafa Kemal, Enver, Ahmet Muhtar, Fevzi Çakmak, Mahmut Şevket Paşalar gibi önemli devlet adalarını yetiştiren eğitim ve devlet felsefesi onun zamanında gelişti.

Mustafa Kemal Atatürk Paşa, sadece yaşadığı yüzyılın değil tüm zamanların en büyük stratejik liderlerinden birisidir (Eraslan ve Karabalık, 2020). Yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti çökmek üzereydi, yani talihsiz bir şekilde sekeratta idi. Kendisi gibi Enver’in, Talat’ın, Kazım’ın, Rauf’un devletin yaşaması ve idame etmesi için mücadeleleri engellenmekteydi. Olağanüstü kudrette genç asker grubu vardı ama devlet zayıf ve takatsizdi, son dönem padişahları çaresiz ve yeteneksizdi. Fakat geçirmiş olduğu krizler ve güçsüz- zayıf ortam Mustafa Kemal’i daha da olgunlaştırmıştı. Örneğin kendisi hakkında Dr. Rasim Ferit (Talay) Bey’in söylediği çok etkileyici bir anı vardır: Çanakkale Savaşı Mustafa Kemal’in yıldızının parladığı savaş olmuştur. Öncesinde de başarılı bir askerdi ama bilhassa Enver Paşa tarafından hep engelleniyordu. Fakat yine de Çanakkale başarısına rağmen gazetelerde onun adı sansüre uğramış ve kendisi bu duruma çok üzülmüştü. Çanakkale dönüşünde askeri bir gemide dostlarıyla beraberdi; gece uyudular fakat Mustafa Kemal’i adeta *afakanlar bastı*. Kendi kendine, *ya artık pes edeceğim ya da vatanım için ölene dek savaşıcağım* diyordu. O dur durak bilmeden, yorulmadan vatanı için koştu; ve nihayetinde bu hedefine başarı ile ulaştı. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk bir strateji ve örgütlenme dehasıydı. Deha özelliği ve stratejik liderlik vasfından dolayı muhatap olduğu herhangi birini ikna etme kabiliyeti de çok yüksekti. Dolayısıyla büyük insan kitlelerini harekete geçirerek Milli Mücadele sürecini ve buna bağlı Kurtuluş Savaşı’nı örgütlemeyi büyük bir beceri ile gerçekleştirdi ve ulus devletin kurulmasına vesile oldu. Nihayetinde Mustafa Kemal Atatürk Türklerin gerilemesine (*hatta çöküşüne-yok olmasına*) dur demesini bilmiş; aynı zamanda bir örgütlenme dâhisi olarak harici ve dahili bedhahları mağlup ve bertaraf ederek Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni kurmuştur⁶⁶.

⁶⁶ Türk milletinin özelliğini ve Türk tarihini çok iyi bilen Atatürk, *Türk milletinin tabiat ve karakterine en uygun idare Cumhuriyettir* demiştir. Bu fikrin ortaya atılmasının tarihi temelleri vardır. En eski Türk devletlerinden başlayarak, daha sonra farklı coğrafyalarda kurulan Türk devletlerindeki yönetim anlayışı zamanla tekâmül

Sınıfsız toplum yapısı, meclisler, yöneticilerin seçimle iş başına getirilmeleri, akla ve bilimin önderliğine önem verme gibi bir takım özelliklerin Türkler’de varlığı Cumhuriyet anlayışına Türk toplumunun yatkın olduğunu göstermektedir. Bu anlayışlar Cumhuriyetin kabulüne yansımış görülmekte ve bazı paralellikler kurmayı da mümkün kılmaktadır. Türk milletinin fitratına ve karakterine en uygun rejim olan Cumhuriyet dün ve bugün olduğu gibi, gelecekte de bu özelliğini koruyacaktır. Atatürk’ün *milli kararlılık ve bilincin kıymetli eseri olan aziz Cumhuriyet’in, bugünkü ve yarınki neslin demir ellerinde her an yükselip sağlamlaşacağına güvenim tamdır* sözleri bu duygu ve düşüncenin açık bir ifadesidir. Atatürk’ün güveni boşa çıkarılmayacaktır. Türk evladı Cumhuriyetine ve devletini devlet, milletini millet yapan değerlere sahip çıkarak, daha güçlü Türkiye Cumhuriyeti devletinin çatısı altında dünya durdukça var olacaktır (Durmuş, 2007: 31). Mustafa Kemal Atatürk’ün ideal devlet felsefesini anlamak onun fikirlerini, stratejilerini ve uygulamalarını mümkün mertebede objektif bir şekilde anlamaktan, incelemekten, içselleştirmekten ve kabul etmekten geçer. Ancak, binlerce yıllık ata mirası Türk devlet yönetimi felsefesini ve temel ilkelerini esas alan Mustafa Kemal Atatürk’ün stratejik liderliği ışığında şekillenen ideal devlet modeli ve bu modelin uygulamasına yönelik gerçekleştirilen devrimlerin uygulamaları, *yıllar içinde*, yavaşlama dönemine girmiş, hatta bazen inkıta uğramıştır. Halbuki Çin’de Mao’dan sonra gelen Deng Xiaoping, ABD’de Roosevelt’ten sonra gelen Eisenhower, İngiltere’de Churchill’den sonra gelen Thatcher, Almanya’da Kohl’den sonra gelen Merkel geçmişte liderlerinden aldıkları bayrağı daha ileriye taşımaya çalışmışlardır.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde Atatürk’ün almış olduğu doğru ve isabetli kararların ve bu kararlara bağlı tasarlamış olduğu stratejilerin, *çeşitli sebeplerden ve gerekçelerden dolayı*, kendisinden sonra gelen devlet yöneticileri tarafından tam anlamı ile uygulanamadığı veya farklı uygulamalar ile tökezlemeye maruz bırakıldığı aşikardır. Binaenaleyh, Türkiye’nin devlet örgütü yönetiminde karşı karşıya kaldığı sorunların büyük bir kısmının, kurucu irade olan Atatürk ilke ve devrimlerinden uzaklaşmaktan kaynaklandığını bariz bir şekilde görmek mümkündür. Halbuki Mustafa Kemal Atatürk, deha olmasının yanı sıra, bir stratejik lider vasıflarını da taşımaktadır (Eraslan ve Karabalık, 2020).

Stratejik liderler geleceği hem açık şekilde görürler hem de doğru okurlar. Yani kurguladıkları stratejiler, aldıkları kararlar ve bu kararlara bağlı yapmış oldukları uygulamalar isabetlidir. İşte salt bu nedenden dolayı olsa bile Demokratik Toplumcu Çağrı metninde de belirtildiği üzere *Kemalizm geçmişe bekçilik etmek değil, geleceğe öncülük etmektir*. Bu noktadan değerlendirildiğinde Türkiye’nin ideal devlet olma yolunda yapacağı çalışmaların başarısı, inhiraf göstermeden Atatürk devrimlerine sıkı sıkıya uymaktan ve uygulamaktan geçmektedir. Ancak, esefle söylemek gerekirse bu

ederek, Cumhuriyet rejiminin benimsenmesinde etkili olmuştur. Türklerde; (1) **adalet**, (2) **faydalılık**, (3) **eşitlik** ve (4) **evrensellik** temeline dayalı anlayışlar çok erken dönemlerde olduğundan Türk milletinin karakterine en uygun idare şekli olarak Cumhuriyet rejimi benimsenmiş ve kabul edilmiştir (Durmuş, 2007: 31).

bağlamda sarf edilen çabalar ve gayretler yeterli düzeyde ilerlememektedir. Bu durumun en temel nedenlerden birisi tam anlamıyla **emperyalizmdir**. Yani Türkiye ve Türkler asırlardır süregelen ve stratejilerinde bir sapma göstermeyen emperyalist tuzağa tekrar düşürülmek istenmektedir. İşte bu noktada ideal devlet örgütü ve sosyal hukuk devletinin temel paradigmaları ve içeriği, kadim Türk Milleti devlet geleneği modelini esas alan ve bunu stratejik liderlik bakış açısı ile yeniden şekillendiren Mustafa Kemal Atatürk'ün devrimleri ve ilkeleri ışığında behemehal pekiştirmeli ve teşmil edilmelidir. Bu bağlamda, yukarıda yer alan alt başlıklarda (Araştırmanın Bulguları) öne çıkan temel unsurların (**akıl ve bilim, asabiyet, adalet ve ahlak**) dikkate alınması öngörülmektedir.

İşte bu noktada kadim ve asil Türk Milletinin ahfadlarına önemli ulusal ve küresel görevler düşmektedir. Türklerin sahneye çıkma zamanı gelmiştir. Nitekim dünya yüzünde halihazırda yaşayan ve halis Türk tipi DNA dizilimi (R1b ve R1a) taşıyan insan nüfusu 2 milyarı aşmaktadır. Bu dizilimin sağladığı ahlâk, bilgi sevgisi, hak ve hukuk anlayışı diğer hiç bir milletin ferdinde bu derece gelişmemiştir ve nasip de olmamıştır. Binaenaleyh bu haplogrubun çocukları sadece kendi kavmini değil, aynı zamanda dünya yüzünde yer alan diğer milletlerin de hak ve hukukunu korumak için behemehal görev bilinci ile seferber olmalı ve harekete geçmelidir. Zaten **sahip olduğu yaratılıştan gelen güç, damarlarındaki asil kanda mevcuttur**. Bu bağlamda Türkler, Kızılelma mefkuresi kapsamında ahlâklı devlet anlayışını tüm insanlara yaygınlaştırarak **erdemli dünya** dönemini behemehal başlatmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akyüzoğlu, İ., 2016. Medine Site Devletinin Sosyo-Politik Altyapısı, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 11.
- Altıntop, C., 2016. Ebû Nasr El- Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı, Akademia Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1.
- Arslan, A., 2015. Felsefeye Giriş, Adres Yayınları, Ankara.
- Arslan, H., 2014. Kınalızâde Ali Efendi'de Ahlâk-Din İlişkisi, İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 2.
- Arslantaş, E., 2018. İslam Öncesi İle İlk Türk-İslam Devletlerinde Siyasi Yapı Ve Dış İlişkilerin Kıyaslanması, Akademik Bakış Dergisi, Ocak-Şubat, Sayı 65.
- Aşkit, M., 2018. İbn Rüşd'de Siyaset ve Ahlak İlişkisi, İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 16.
- Avaner, T., 2018. Devlet Bilimi Bakımından Köprülü'nün Ortaçağ Kamu Hukuku Kurumları Makalesi Ve Türk Devletinin Varlığı, Belgi, Sayı 16 (Yaz 2018/II), Prof. Dr. Halil İnalıcık Özel Sayısı.

- Ay, H., ve Uçar, Ö., 2015. Devletin Gelişim Süreci, İşletme Fakültesi Dergisi, Cilt 16, Sayı 2.
- Aydın, A., 2016. Kamu Yönetiminde Siyasal Liderlik Ve Bir Siyasal Liderlik Örneği Olarak Hz. Muhammed (SAV), T.C. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Aydın, İ.H., 2011. Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlâk İlişkisi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 35.
- Aydın, K.A., 2015. İbn Haldun'un Toplumsal Ve İktisadi Görüşleri, T.C. Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Programı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Bağdatlı, Ö., 2007. Kutadgu Bilig'de Devlet Ve Adalet İlişkisi, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Baş, M., 2017. Türklere Gönderilen Peygamberler Ve Oğuz Kağan'ın Peygamberliği Meselesi, V. Uluslararası Dil, Tarih Ve Kültür Bağlamında Türklerde Devlet Yönetimi Ve Algısı Sempozyumu, Program ve Bildiri Özet Kitapçığı, 23-24 Ekim 2017, T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bilecik.
- Bozkurt, Ö., 2013. Kınalızâde Ali Efendi'de Bir Ahlâk Temellendirmesi Olarak Felsefe-Din Uzlaştırması, Felsefe Dünyası, Cilt 1, Sayı 57.
- Büyükbâş, H., ve Vargün, F., 2016. Kutadgu Bilig'de Devlet Yönetimi - Hükümdar-Adalet İlişkisi, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Güz, Sayı 4.
- Çakıcı, S., 2015. Kutadgu Bilig'de Mutluluk İle Ahlak İlişkisi (Psikososyal Bir Analiz), T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Canatan, K., 2009. Geleneksel Siyaset Ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak *Siyasetname*-Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk'ün Devlet Ve Siyaset Anlayışı Üzerine, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt 4, Sayı, 7.
- Çelik, A., 2018. Farabi'nin Siyasal Felsefesinde Mutluluk ve *İlk Başkanlık* Arasındaki Zorunlu İlişki, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 7, Sayı 1.
- Çerçi, F., 2007. Mâlik El-Eşter'e Verdiği Ahd-Nâme'ye Göre Hz. Ali'nin Yönetim Anlayışı, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 28.
- Çetinkya, B.A., 2014. Fârâbî'nin Medeniyet Projesinde Siyaset İlmi ve Medîne/Şehir, Medeniyet Düşünürü Farabi Uluslararası Sempozyumu, 13-15 Kasım 2014 Bildiriler Kitabı, Eskişehir.

- Ceyhan, A., ve Kayaokay, 2018. Hz. Ali'nin Mısır Valisine Nasihatları: Ahd-nâme-i Emîrû'l-Mü'minîn İmâm Alî, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı 21.
- Çifçi, O.Z., 2012. Mâverdî Düşüncesinde Din-Devlet İlişkisi Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 2.
- Çolak, A., 2016. Mâverdî Ve El-Ahkâmu's-Sultaniyyesi, İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 1.
- Coşkun, Ö., 2016. Türk Yönetim Sistemi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences, Volume 2, Number 2.
- Davutoğlu, A., 1994. Devlet, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Ansiklopedisi, 9. Cilt.
- Demirci, A., 2018. Batı Ansiklopedilerinde Hz. Muhammed'e Bakış (Risâletin Medine Dönemi), EKEV Akademi Dergisi, Cilt 22 Sayı 73.
- Demirel, D., 2014, Fârâbi'nin İdeal Devleti: Erdemli Şehir, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 7, Sayı 1.
- Demirtaş, M., 2016. Antik Yunan Filozoflarındaki Adalet Anlayışının İslam Filozoflarına Etkisi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 9, Sayı 43.
- Durmuş, İ., 2007. Türkler'de Cumhuriyet Fikrinin Tarihi Temelleri ve Günümüze Yansımaları, Akademik Bakış, Cilt 1, Sayı 1.
- Durmuş., D., 2007. Erken Dönem Bir Milliyetçilik Teorisini Olarak İbn Haldûn, Bayburt Eğitim, Kültür ve Hizmet Vakfı Bülteni, Kasım, Sayı 5.
- Düvenci, S., 2018. Devletin Köken Teorileri Açısından Devleti Doğuran Etmenler: Çeşitli Uygarlıklar ve Topluluklar Üzerinden Bir Değerlendirme, Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, Cilt 1, Sayı 2.
- Eraslan, İ.H., ve Dönmez, C.Ç., 2017. Endüstriyel Kümelenme Uygulamalarının Dünya Genelinde İncelenmesi, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 17, Sayı 62.
- Eraslan, İ.H., ve Karabalık, A.E., 2020. Mustafa Kemal Atatürk'ün Stratejik Liderliği ve Strateji Bilimi Açısından Lozan, Ankara ve Montrö Antlaşmalarının Analizi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ocak, Sayı 19.
- Erdemgil, F.S., 2018. Savaşın Ve Barışın Ustaları: Genetik Bilimin Işığında 12 Bin Yıllık Türk Karakteri, Kuman Yayınevi, Ankara.
- Ersoy, E., 2015. Devlet Ahlâkı veya Ahlâklı Devlet, Sosyologca Dergisi, Sayı 9.
- Esen, M., 2011. Kur'an'da Akıl-İman İlişkisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 52, Sayı 2.

- Geçit, B., 2018. İbn Haldun'da Siyasal Gücün Kullanılmasında Asabiyet'in Önemi, Beytulhikme International Journal of Philosophy, Cilt 8, Sayı 2.
- Genç, S.Y., 2015. İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde "Refah Devleti" Ve "İktisadi Kalkınma" Düşüncesi, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 1.
- Gökçe, A.F., 2014. Devlet Adamı Hazreti Ali'nin Yönetim Ve Adalet Anlayışı, Bingöl Üniversitesi Geçmişten Günümüze Alevilik 1. Uluslararası Sempozyumu, 03-05 Ekim 2013, Bingöl.
- Görkaş, İ., 2013. Farabi'nin İnsan Tasavvuru, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), Sayı 50.
- Gözler, K., 2007. Devletin Genel Teorisi, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Gündoğan, A.O., 2005. Hak ve Adâlet, Muğla Üniversitesi Felsefe Günleri Adâlet Sempozyumu Bildirileri, 9-12 Ekim 2003, Hazırlayan Hayrettin Ökçesiz, Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji Arşivi, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul.
- Güney, A., 2002. Türk Siyasal Kültüründe Devlet Anlayışı, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Hasanov, B., 2016. İbn Haldun'da Asabiyet Kavramı-Maurice Halbwachs'ın *Kolektif Hafıza* Kavramı İle Bir Karşılaştırma, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 15, Sayı 59.
- İdrız, H.H., 2020. İslam Düşüncesinde Nasihatü'l-Mülük Geleneği Ve Gazâlî'nin Nasihatü'l-Mülük'u, T.C. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- İşçi, M., 1996. Eski Türklerde Devlet Ve Demokrasi Anlayışı, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 1.
- Kantarıcı, Z., 2014. En İyi Yönetime Giden Yol: Aristoteles'in Siyaset Felsefesi, Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Bahar, Sayı 2.
- Kara, M., 2013. Kur'ân'da Adâlet Kavramı Ve Güncel Değeri, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 34.
- Karagül, M., 2015. Sosyal Sermaye Ve İbn-i Haldun'un Asabiyet Düşüncesi, Uluslararası Uygulamalı Sosyal Bilimler Kongresi, 23-25 Ekim 2015, Konya.
- Karagül, M., 2016. İbn-İ Haldun'da Asabiyet İle Devlet Ve Mülk İlişkisi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 6.

- Kaya, F., 2019. Nizâmülmülk Ve Siyasetnâme Kapsamında Türk Siyasal Ahlakı Ve Yönetim Anlayışı, T. C. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yönetim Bilimleri Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Kesik, M., 2018. Büyük Selçuklu Devleti Veziri Ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-Mülk (1018-1092), Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı 8.
- Koç, E., 2016. Nizamülmülk ve Siyaset Düşüncesi, I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı, 8-10 Ekim 2015, Aksaray.
- Koca, S., 2017. Eski Türk Toplumunda Devlet Fikri ve Anlayışı, Uluslararası Dil, Tarih Ve Kültür Bağlamında Türklerde Devlet Yönetimi Ve Algısı Sempozyumu, Program ve Bildiri Özet Kitapçığı, 23-24 Ekim 2017, T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bilecik.
- Koçak, K., ve Bakır, Ç., 2017. Eski Türk Devlet Felsefesinin Kozmolojik Ve Mitolojik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Dil, Tarih Ve Kültür Bağlamında Türklerde Devlet Yönetimi Ve Algısı Sempozyumu, Program ve Bildiri Özet Kitapçığı, 23-24 Ekim 2017, T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bilecik.
- Korkmaz, M., 2018. Antik Yunan'dan Günümüze Devlet, T.C. Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Koyuncu, M., 2009. Medine Şehir Devleti, Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, Cilt 11, Sayı 2.
- Maraş, İ., 2017. Türk Düşüncesinde Adalet Ve Toplumsal Bilince Yansıması, Uluslararası Dil, Tarih Ve Kültür Bağlamında Türklerde Devlet Yönetimi Ve Algısı Sempozyumu, Program ve Bildiri Özet Kitapçığı, 23-24 Ekim 2017, T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bilecik.
- Menekşe, Ö., 2005. İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi Ve Nizâmülmülk Örneği, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt 5, Sayı 3.
- Niyazi, M., 1989. İslam Devlet Felsefesi, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Ocak, H., 2012. Kınalızade Ali Efendi'de Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Nisan, Sayı 1.
- Oktay, A.S., 2002. Kınalızâde Ali Efendi'nin Hayatı ve Ahlâk-ı Alâî İsimli Eseri, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, Sayı 12.
- Okur, H., 2020. Gazâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Siyasetü's-Şer'iyye Esasları, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 25, Sayı 43.
- Onat, H., 2011. Din-Siyaset İlişkisi Bağlamında Türkiye'de İslam'ı Yeniden Düşünmek, Akademik Orta Doğu, Cilt 6, Sayı 1.

- Öz, Ş., 2011. Kutadgu Bilig’de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt 11, Sayı 1.
- Özcan, O., 2016. İbn Haldun’da Devlet Düşüncesi ve *Devlet Araç mı, Amaç mı?* Tartışması Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme: (İbn Haldun-Aristoteles-Thomas Hobbes), İbn Haldun Çalışmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1.
- Özdemir, G., 2009. Batı’da Ve Türkler’de Egemenlik Kavramı, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayı 23, Nisan.
- Özgün, C., ve Uluçakar, M., 2020. Platon ile Fârâbî’nin Devlet Anlayışlarının Günümüz Siyaset Perspektifinden Karşılaştırılması, IJEASS Haziran, Cilt 3, Sayı 1.
- Özkan M., 2017. Mâverdü’nin Hilafet Nazariyesinin Siyaset Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 8, Sayı 17.
- Purssell, E., ve McCrae, N., 2020. How to Perform a Systematic Literature Review: A Guide for Healthcare Researchers, Practitioners and Students, Springer.
- Safa, M., 2015. Hicret Sonrası Medine’de Sosyal ve Dini Hayat, Toplum Bilimleri, Cilt 9, Sayı 17.
- Saklı, A.R., 2018. Kınalızade Ali Efendi’nin Ahlak-ı Alai (Devlet Ve Aile Ahlakı) Adlı Eserinin İncelenmesi, Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi, Cilt 2, Sayı 1.
- Sarıçam, İ., 2014. Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Şimşir, M., 2017. İslam Devletinin İlk Kuruluş ve Kurumsallaşma Süreci, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 38.
- Şulul, C., 2008. İbn Rüşd’ün Siyaset Felsefesi, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 13, Sayı 20.
- Tekin, Ş., 2019. Türklerde Devlet-Kimlik İlişkisi: Devlet Kimliği, Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 2.
- Uyanık, M., ve Akyol, A., 2015. Farabi’nin Medeniyet Tasavvuru ve Kurucu Metni Olarak-İhsâu’l-Ulum- Adlı Eserinin Tahlili, Marife, Cilt 15, Sayı 1.
- Yanardağ, M., 2020. Din-Devlet-Toplum İlişkisine Tarihsel Bir Bakış: Nizamü’l-Mülk Örneği, T.C. Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Yüksel, A.T., 2001. İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel Ve Medeniyet Tarihi Üzerine, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 11, Sayı 11.